

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“BÖHRAN VƏ MÜHARİBƏLƏRİN YARATDIĞI İQTİSADI RİSKLƏRİN
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİNİN TƏTBİQİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Əliyev Murad Cəmil

BAKI - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2022_ -ci il**

“BÖHRAN VƏ MÜHARİBƏLƏRİN YARATDIĞI İQTİSADI RİSKLƏRİN
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİNİN TƏTBİQİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: “Maliyyə menecmenti”

Qrup: 646

Magistrant:

Əliyev Murad Cəmil

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d. dos. Mütəllimova Vəfa

Allahverən qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil
oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi
oğlu

_____ **imza**

BAKI - 2022

Elm andı

Mən, Əliyev Murad Cəmil oğlu and içirəm ki, “Böhran və müharibələrin yaratdığı iqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi mexanizmlərinin tətbiqi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

BÖHRAN VƏ MÜHARİBƏLƏRİN YARATDIĞI İQTİSADI RİSKLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİNİN TƏTBİQİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Problemin aktualığı, çoxşaxəliliyi və mürəkkəbliyi, iqtisadi böhranların yaranması, inkişafı və idarə edilməsində müxtəliflik və birliyin olmaması, habelə böhranların hələ də baş verdiyi iqtisadi inkişafın daim dəyişən mənzərəsi yeni nəzəri nəzəriyyələrin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Böhranların iqtisadiyyata mənfi təsirinin aradan qaldırılmasına dair konsepsiyalar bu tədqiqatın mövzusunun seçilməsinə səbəb olmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqat işinin əsas məqsədi böhranların və müharibələrin yaratdığı iqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi mexanizmlərinin tətbiqi məsələlərinin retrospektiv təhlili əsasında müasir maliyyə-iqtisadi böhranların xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və böhran dövründə və böhrandan sonrakı inkişafda iqtisadi institutların dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini formalaşdırmaqdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya tədqiqatının nəzəri və metodoloji əsasını xarici və yerli iqtisadçı alimlərin iqtisadi dinamikada tsiklik və böhranlı prosesləri təhlil edən fundamental əsərləri və iqtisadi institutların dövlət tənzimlənməsinə nəzəri yanaşmaları təşkil etmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işi hazırlanarkən yerli və xarici ədəbiyyatlardan, konfrans materiallarından, məqalələr və məruzələrdən, statistik materiallardan və internet resurslarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın məhdudiyyətləri nəzəri material çatışmazlığı, bununla yanaşı yetərli informasiya bazasının olmamağı və sairidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Dissertasiya tədqiqatının elmi yeniliyi elmi yanaşmaların nəzəri-metodoloji cəhətdən ümumiləşdirilməsində və dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ilə planetar miqyasda iqtisadi qeyri-sabitliyin başlanması arasında səbəb-nəticə əlaqəsinin mövcudluğu haqqında fikirlərin işlənilib hazırlanmasında, iqtisadi qeyri-sabitliyin müəyyənləşdirilməsində, elmi yanaşmaların nəzəri-metodoloji cəhətdən ümumiləşdirilməsindədir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqat işindən əldə olunan nəticələr iqtisadi dinamika, tsikllər və böhranlar, böhran və böhrandan sonrakı dövrlərdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi modellərinin formalaşdırılması sahəsində, iqtisadi sərişələrinin genişləndirilməsi məqsədilə tədris prosesində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: dünya iqtisadiyyatı, böhranlar, iqtisadi risk, qiymətləndirmə mexanizmləri, iqtisadi inkişaf

APPLICATION OF MECHANISMS FOR ASSESSING THE ECONOMIC RISKS POSED BY CRISES AND WARS

SUMMARY

The actuality of the subject: The urgency, diversity and complexity of the problem, the emergence of economic crises, lack of diversity and unity in development and management, as well as the ever-changing landscape of economic development where crises still occur require the development of new theoretical theories. Concepts of overcoming the negative impact of crises on the economy led to the choice of the topic of this study.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the research is to identify the features of modern financial and economic crises based on a retrospective analysis of the application of crisis and war risk assessment mechanisms and to form the main directions of improving state regulation of economic institutions during crisis and post-crisis development.

Used research methods: The theoretical and methodological basis of the dissertation research is the fundamental works of foreign and local economists analyzing cyclical and crisis processes in economic dynamics and theoretical approaches to state regulation of economic institutions.

The information base of the research: Local and foreign literature, conference materials, articles and reports, statistical materials and internet resources were used during the preparation of the dissertation.

Restrictions of research: The limitations of the research are the lack of theoretical material, as well as the lack of sufficient information base, and so on.

The novelty and practical results of investigation: The scientific novelty of the dissertation research is in the theoretical and methodological generalization of scientific approaches and the development of ideas about the cause-and-effect relationship between the globalization of the world economy and the beginning of economic instability on a planetary scale.

Scientific-practical significance of results: The results of the research can be used in the educational process to expand economic skills in the field of economic dynamics, cycles and crises, the formation of models of state regulation of the economy in crisis and post-crisis periods.

Keywords: world economy, crises, economic risk, assessment mechanisms, economic development

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AİIB	Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankı
CARES	The Coronavirus Aid, Relief, and Economic Security
CDO	Collateralized Debt Obligation
COVID-19	Koronavirus pandemiyası
CŞA	Cənub Şərqi Asiya Ölkələri
ECB	Avropa Mərkəzi Bankı
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
FED	Federal Ehtiyat Sistemi
İƏT	İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı
İSF	İqtisadi Sabitləşdirmə Fondu
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
NBS	Çinin Milli Statistika Bürosu
OPEC	Organization of the Petroleum Exporting Countries
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
TL	Türk lirəsi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. XIX ƏSRİN SONUNDAN MÜASİR DÖVRƏ QƏDƏR OLAN BÖHRAN VƏ MÜHARİBƏLƏRİN YARATDIĞI İQTİSADI RİSKLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ	12
1.1. İqtisadi nəzəriyyədə yaranma səbəblərinə və inkişaf faktorlarına görə böhranların tipologiyasının müəyyən edilməsi problemi	12
1.2. Bazar iqtisadiyyatının inkişafındakı ziddiyyətlərin təzahürü olaraq XIX-XX əsrin sonlarında böhran və müharibələrin yaratdığı iqtisadi risklər	18
1.3. Daxili və xarici tsiklik inkişaf nəzəriyyələrində iqtisadi böhranların qiymətləndirilməsi.....	27
II FƏSİL. COVID-19 PANDEMİYASINA BAĞLI OLARAQ YARANAN QLOBAL MALİYYƏ İQTİSADI BÖHRANLARININ TƏHLİLİ	33
2.1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində inkişaf etmiş ölkələrdə baş verən böhranların aradan qaldırılması üzrə dünya təcrübəsi.....	33
2.2. Müasir dövrdə yaranmış qlobal maliyyə böhranlarının Azərbaycanı təsiri	45
2.3. Pandemiyadan öncə və pandemiya dövründə Azərbaycanın iqtisadiyyatının vəziyyətinin təhlili.....	53
III FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BAŞ VERƏN BÖHRAN HADİSƏLƏRİ VƏ II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN YARATDIĞI İQTİSADI RİSKLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİ VƏ NƏTİCƏLƏR	62
3.1. Böhran və müharibənin yaratdığı iqtisadi risklərin qarşısının alınmasında yaranan problemlərin həll istiqamətləri	62
3.2. Azərbaycanda böhran və müharibənin yaratdığı iqtisadi risklərin iqtisadi və sosial nəticələrinin qiymətləndirilməsinin təhlili.....	68
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	79
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	78
Cədvəllərin siyahısı	82
Qrafiklərin siyahısı.....	82
Diagramların siyahısı	82
Sxemlərin siyahısı	82
Şəkillərin siyahısı	82

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Dünya iqtisadiyyatı milli iqtisadiyyatlar və transmilli iqtisadi-maliyyə strukturları arasında mürəkkəb çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələr sistemi kimi 2008-ci ildə son onilliklərin qloballaşma meyllərinin yaratdığı iqtisadi transformasiyalar kompleksinin tədqiqat problemlərini aktuallaşdıran prinsiplial yeni xüsusiyyətlər nümayiş etdirmişdir. Bunların arasında qlobal iqtisadiyyatın mobil və şəbəkə sisteminin subyektlərinin fəaliyyətinin qarşılıqlı uyğunlaşması yolu ilə ayrı-ayrı makroiqtisadiyyatın infrastruktur iqtisadi problemlərinin nəticələrini qlobal böhrana çevirmək qabiliyyətini ayırmaq olar.

Bir çox cəhətdən hazırkı böhranın təbiəti də özünəməxsusdur ki, bu da maliyyə bazarları tərəfindən dünya iqtisadiyyatının real sektorunun fəaliyyətinin determinizmini nümayiş etdirir, eləcə də maliyyə bazarlarının qlobal paylanması prosesində sonuncunun dominant rolunu nümayiş etdirir. Problemin aktuallığı, çoxşaxəliliyi və mürəkkəbliyi, iqtisadi böhranların yaranması, inkişafı və idarə edilməsində müxtəliflik və birliyin olmaması, habelə böhranların hələ də baş verdiyi iqtisadi inkişafın daim dəyişən mənzərəsi yeni nəzəri nəzəriyyələrin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Böhranların iqtisadiyyata mənfi təsirinin aradan qaldırılmasına dair konsepsiyalar bu tədqiqatın mövzusunun seçilməsinə səbəb olmuşdur.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: İqtisadiyyatda mütəmadi olaraq təkrarlanan hadisələr kimi böhranlar bir çox tədqiqatçıların iqtisadi düşüncə istiqamətlərinin tədqiqat obyektinə olmuş və olmaqda davam edir. Tədqiqat probleminin geniş formalaşdırılması, adından da göründüyü kimi, çoxlu sayda iqtisadi nəzəriyyə və konsepsiyaların mövcudluğunu nəzərə alaraq, bütün nəzəriyyə və konsepsiyaları təhlil etmək vəzifəsi qoyulmamışdır. Nəzəriyyələrin dairəsi ən məşhurları ilə məhdudlaşır, onların müddəaları bu və ya digər dərəcədə, fikrimizcə, müasir dövrdə də öz aktuallığını itirməmişdir.

XIX - XX əsrin birinci yarısının görkəmli xarici tədqiqatçılardan ilk növbədə K. Juqların, K. Marksın, V. Mitçelin, J. M. Keyns, F. Hayek, İ. Fişer, İ. Şumpeter və

başqa iqtisadçıların əsərlərində böhranlara aid nəzəriyyələr mühüm yer tutur. Müasir dövrü inkişafın nəzəriyyələri və maliyyə qeyri-sabitliyi problemləri xarici müəlliflər R.Lukas, F.Kidland və E.Preskotun, H.Minskinin əsərlərində təqdim olunur. İqtisadçıların elmi irsi, daxili iqtisadiyyatda iqtisadi və maliyyə böhranlarının nəzəri problemləri rus iqtisadçıları L.İ. Abalkina, S.P. Aukutsioneka, S.Y. Qlaziyeva, L.M. Qriqoryev, PC Greenberg, M.G. Delyagina, B.N. Kuzyk, H.H. Kalinina, V.V. Leontyev, B.A. May, V.I. Maevski, T.Y. Matveeva və başqaları tərəfindən araşdırılmışdır.

İqtisadiyyat elmində dövrlər və böhranlar haqqında işlənmiş çoxsaylı konsepsiyalara baxmayaraq, müasir maliyyə böhranının xüsusiyyətləri, böhranın iqtisadiyyata təsirinin müəyyən məsələləri və onun nəticələrinin aradan qaldırılması tədbirləri haqqında bir çox nəşrlər daha dərinədən öyrənilməsinə tələb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqat işinin əsas məqsədi böhranların və müharibələrin yaratdığı iqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi mexanizmlərinin tətbiqi məsələlərinin retrospektiv təhlili əsasında müasir maliyyə-iqtisadi böhranların xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və böhran dövründə və böhrandan sonrakı inkişafda iqtisadi institutların dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini formalaşdırmaqdır. Tədqiqatın əsas məqsədi aşağıdakı qoyulan vəzifələri həll etməkdən ibarətdir:

- İqtisadi nəzəriyyədə yaranma səbəblərinə və inkişaf faktorlarına görə böhranların tipologiyasının müəyyən edilməsi problemi, böhran və müharibələrin yaratdığı iqtisadi riskləri müəyyənləşdirmək;

- Bazar iqtisadiyyatı şəraitində inkişaf etmiş ölkələrdə baş verən böhranların aradan qaldırılması üzrə dünya təcrübəsini araşdırmaq;

- Pandemiyadan öncə və pandemiya dövründə Azərbaycanın iqtisadiyyatının vəziyyətinin təhlilini aparmaq;

- Azərbaycanda böhran və müharibənin yaratdığı iqtisadi risklərin iqtisadi və sosial nəticələrinin qiymətləndirilməsinin təhlil etmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqat işinin obyektı dünya və daxili iqtisadiyyatlarda maliyyə-iqtisadi böhranların yaranması və yayılması prosesləri, böhran şəraitində iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə nəzəri və metodoloji yanaşmalardır. Tədqiqatın predmeti müasir maliyyə-iqtisadi böhranlarının tendensiyaları və qanunauyğunluqları, iqtisadiyyatın tsiklik inkişafının nəzəriyyə və konsepsiyalarında böhranların qiymətləndirilməsidir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya tədqiqatının nəzəri və metodoloji əsasını xarici və yerli iqtisadçı alimlərin iqtisadi dinamikada tsiklik və böhranlı prosesləri təhlil edən fundamental əsərləri və iqtisadi institutların dövlət tənzimlənməsinə nəzəri yanaşmaları təşkil etmişdir.

İqtisadiyyatda ən mühüm böhranların inkişaf prosesləri statistik məlumatların retrospektiv təhlili əsasında nəzərdən keçirilir, nəticələr və tədqiqat nəticələrinin formalaşdırılması müxtəlif nəzəriyyə və baxışların müqayisəli təhlili və sintezinə əsaslanır. Tədqiqat zamanı müasir şəraitdə maliyyə-iqtisadi böhran şəraiti ilə bağlı görkəmli iqtisadçıların müəyyən nəzəri mövqelərinin, fərziyyələrinin ekstrapolyasiyasından ibarət olan nəzəri təhlillə yanaşı, empirik təhlil kimi tədqiqat metodlarından da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işi tədqiq edilərkən yerli və xarici müəlliflərin tədqiqatlarından, məruzələrdən, məqalələrdən, konfrans materiallarından, və internetə aid resurslardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın məhdudiyyətləri nəzəri materialların azlığı, bununla bərabər yetərli informasiya bazasının olmamağı və sairidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya tədqiqatının elmi yeniliyi elmi yanaşmaların nəzəri-metodoloji cəhətdən ümumiləşdirilməsində və dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ilə planetar miqyasda iqtisadi qeyri-sabitliyin başlanması arasında səbəb-nəticə əlaqəsinin mövcudluğu haqqında fikirlərin işlənilib hazırlanmasında, iqtisadi qeyri-sabitliyin müəyyənləşdirilməsində, elmi yanaşmaların nəzəri-metodoloji cəhətdən ümumiləşdirilməsindədir.

1. dünya iqtisadiyyatında böhran hadisələri nəzəriyyələrinin təkamülünün tədqiqi əsasında onların fundamental səbəblərinin real istehsaldan qeyri-istehsal sahələrinə formalaşması üçün mühitin mülkiyyətçiliyinin dəyişməsi sübuta yetirilir ki, bu da iqtisadi böhranın inkişafını proqnozlaşdırmağa imkan verir;

2. dünya iqtisadiyyatının müxtəlif ölkələrində antiböhran tənzimləmə tədbirlərinin müqayisəli təhlili aparılıb, onların konseptual əsasları işıqlandırılıb;

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat işindən əldə olunan nəticələr iqtisadi dinamika, tsikllər və böhranlar, böhran və böhrandan sonrakı dövrlərdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi modellərinin formalaşdırılması sahəsində, iqtisadi səriştlərinin genişləndirilməsi məqsədilə tədris prosesində istifadə oluna bilər. Tədqiqatın materialları dövlət orqanları tərəfindən iqtisadi strategiyanın və dövlət iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərinin işlənilib hazırlanmasında, qısamüddətli, o cümlədən antiböhran proqramlarının hazırlanmasında, uzunmüddətli perspektivin əsaslarının formalaşdırılmasına yönəlmiş inkişaf prioritetlərinin müəyyən edilməsində istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. XIX ƏSRİN SONUNDAN MÜASİR DÖVRƏ QƏDƏR OLAN BÖHRAN VƏ MÜHARİBƏLƏRİN YARATDIĞI İQTİSADI RİSKLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

1.1. İqtisadi nəzəriyyədə yaranma səbəblərinə və inkişaf faktorlarına görə böhranların tipologiyasının müəyyən edilməsi problemi

“İqtisadi böhran” makroiqtisadi termini indi getdikcə daha çox eşidilir. Ədəbiyyatda böhranların səbəbləri, böhranların təsnifatı, böhrana qarşı təsir üsullarının öyrənilməsinə böyük diqqət yetirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tipologiya natamamdır. Bir çox müxtəlif təsnifat xüsusiyyətləri var, bunlara görə böhranlar dövrün müddətindən, səbəblərindən və s.dən asılı olaraq dəyişir. Beləliklə, bu gün nəzərdən keçirilən makroiqtisadi problem sahəsində geniş baza müşahidə etmək olar ki, bu da təbii ki, onun aktuallığından xəbər verir və bu mövzu ilə bağlı məsələlərin daha da inkişaf etdirilməsini tələb edir (Мухина Е.Р. 2017: s.67).

İqtisadiyyatda böhran və konyuktura nəzəriyyəsi ortodoks iqtisadçılar tərəfindən deyil, onlara qarşı olanlar tərəfindən irəli sürülmüşdür. V.Mitçel bu vəziyyəti belə izah edir: “İqtisadiyyatda böhran və depressiya problemini qoyan ortodoks iqtisadçılar deyil, onların təlimlərindən istifadə edib bu təlimə qarşı çıxanlardır. A. Smitdən Millə və hətta Marşala qədər klassik iqtisadçılar öz sistemli araşdırmalarında təsadüfi və kor-koranə ritmik dalğalanmalara istinad etmişlər. Onların əsas məqsədi uzunmüddətli perspektivdə tətbiq olunacaq və ya “normal vəziyyət”ə aid olan prinsipləri izah etmək idi. Onlar üçün böhranlar və ya depressiyalar ya xüsusi bir araşdırma mövzusu kimi görülən və ya bəzən toxunulan ikinci dərəcəli iş olmuşdur. Müəllifin bu ümumiləşdirməsi bəzi klassik iqtisadçılar üçün doğru olmasa da, onun 1880-1910-cu illər neoklassik dövrünü adekvat şəkildə müəyyənləşdirdiyini söyləmək olar.

Sismondinin əsərinə əsaslanaraq K.Marks məhsuldar kapitalizmi dərinlən araşdıran bir nəzəriyyə irəli sürmüşdür. Marksın fikrincə, kapitalist iqtisadiyyatının istehsal və istehlakın iki ayrı prosesə çevrildiyi ümumiləşdirilmiş mübadilə iqtisadiyyatı olması böhranların yaranmasına səbəb olmuşdur. İstehsalçılar

tərəfindən malların istehlak üçün deyil, satış üçün istehsal edilməsi balanssızlıqlara gətirib çıxarıb və pulun cəlb olunmasına səbəb olub. Mallar istehlakdan çox satış üçün istehsal olunduğundan, qoyulan kapitalın qarşılığını almaq üçün istehsal kifayət qədər mənfəətlə və kifayət qədər sürətli ritmlə aparılmalı idi. Bu ümumi strukturda böhranların mütəmadi olaraq baş verməsinin “zəruriliyi” belə izah olunur: Məhsullara effektiv tələbin olacağına əminlik olmasa belə kapital yığılması məntiqinə uyğun olaraq, investisiyalar mənfəətin yüksək olduğu istehsal sahələrinə qoyulur (yaxın gələcəkdə). İnvestisiya qərarları arasında priori koordinasiya yoxdur və posteriori tənzimləmə yoxdur, bu proqnozlaşdırma səhvləri bazarlarda, əsasən çox gec baş verir (Ömer Y., Alaattin K., Vedat K. 2005: s.79).

Marks üçün iqtisadi sistemin ziddiyyəti istehsalın ictimai xarakteri ilə istehsal vasitələrinə mülkiyyətin şəxsi mahiyyəti və iqtisadi qərarlar arasındakı ziddiyyətdən irəli gəlir. Çünki Marks üçün, eləcə də Maltus və Sismondi üçün “mənsə qanunu” real deyil. Reallıq ondan ibarətdir ki, istehsalçılar və istehlakçılar bir-birindən yaxşı ayrılıblar, istehsalçıların əksəriyyəti istehsal etdiklərinə bərabər əmtəə istehlak edə bilməzlər, əksinə, onları işlədən kapitalistlərə “artıq dəyər” verirlər. Bu amil istehsalın və effektiv tələbin qeyri-mütənasib olmasına səbəb olacaq. Nəticə etibarlı ilə əmək haqqının aşağı səviyyədə saxlanması həddindən artıq istehsala gətirib çıxaracaq, lakin bu artıq istehsal cəmiyyətin əhəmiyyətli bir hissəsinin mallarına olan tələbata deyil, effektiv tələbata mütənasib olacaq. K. Marks bunu belə ifadə etmişdir: “Elə bir zaman gəlir ki, bazar mallar üçün çox kiçik görünür. Bu o deməkdir ki, kapital kifayət qədər gəlir əldə edə bilməyəcək. İqtisadi sistemdə axtarılan böhranın səbəbi və onun ziddiyyətləri buradadır. Kapitalın həddindən artıq yığılması var, çünki kapital kifayət qədər mənfəət əldə edə bilmir. Yəni, əldə edilə bilən izafi dəyərə nisbətən həddindən artıq yığılma var. Belə olan halda böhran qaçılmazdır. Böhran qiymətlərin və mənfəət dərəcələrinin azalması ilə başlayır, istehsalın və məşğulluğun azalması və buna uyğun olaraq alıcılıq qabiliyyətinin azalması ilə davam edir”.

Böhran bazar iqtisadiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biridir ki, bu da özünü təminatın və tələbatın olmamasında özünü göstərir. İqtisadi böhran mal və xidmətlərə tələb və tələb, istehsalın makroiqtisadi mahiyyəti və onun nəticələrinin istifadəsi arasında kəskin disbalansdır. Qlobal miqyasda böhran: iqtisadi, maliyyə və maliyyə-iqtisadi xarakter daşıyır. İqtisadi böhranların iqtisadiyyatda kəskin olaraq pisləşməsi, istehsalın azalması, tələb və təklifin bərabərsizliyi, kütləvi iflas, işsizlikdə artım və həyat səviyyəsində azalma ilə müşayiət edilir. Maliyyə böhranı maliyyə və pul sistemlərini əhatə edən büdcə gəlirləri ilə xərcləri arasında kəskin uyğunsuzluq ilə xarakterizə olunur ki, bu da valyuta məzənnəsinin aşağı düşməsinə, təsərrüfat subyektləri tərəfindən qarşılıqlı ödənişlərin qeyri-sabitliyinə, inflyasiyaya və başqa bu cür mənfi təsirlərə səbəb olur. İqtisadiyyat üzrə böhranların dərəcəsi və səviyyəsindən asılı şəkildə depressiya, resessiya, staqnasiya, azalma formaları kimi təzahür olunur. Xarakterinə, əhatə dairəsinə, müddətinə görə böhranlar: ifrat istehsal, az istehsal, aralıq, qismən, sahə və struktur növlərinə bölünür (Kazımov F.M. 2015: s.98).

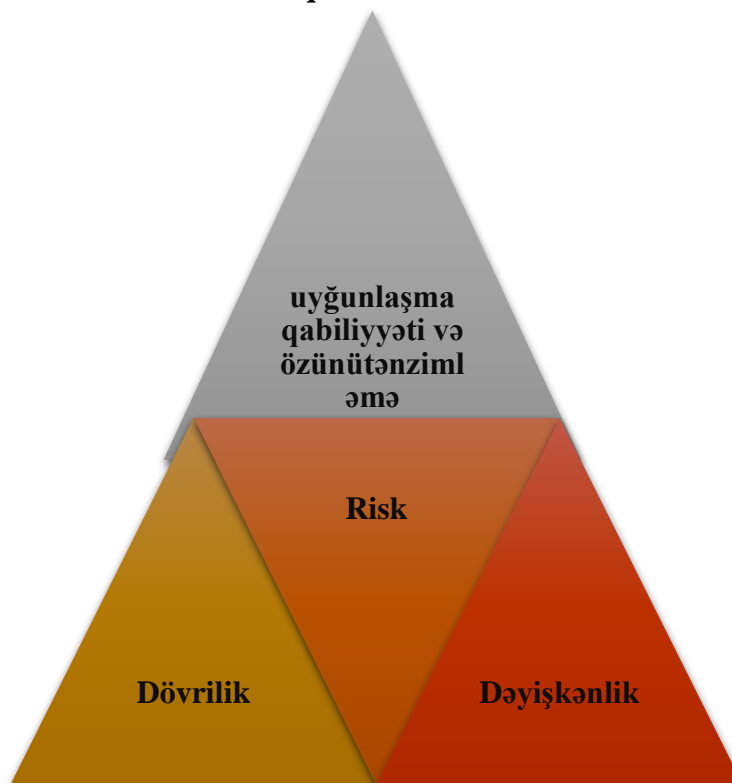
Kapitalizmin bərqərar olduğu dövrdən indiyədək 30-a yaxın qlobal iqtisadi böhran (orta hesabla 10 ildən bir) baş vermişdir. 1970-ci illərdən başlayaraq böhranların başvermə intensivliyi daha da artmışdır. 1825-ci ildə İngiltərədə maşın istehsalı və sənayesinin yaranması zamanı kapitalizmin strukturunda ilk böyük qlobal böhran baş verdi. Əsas səbəb bir sıra Latın Amerikasına ölkələrinin müstəqilliyi və bu ölkələr üzrə maliyyə kapitalında axın olmuşdur. Sonralar müəyyən müddət ərzində baş verən qlobal böhranlar zamanı bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatı tənəzzül və istehsalın azalması ilə üzləşdi. 1929 - cu ildə 24 oktyabr tarixində Nyu-York Fond Birjasında səhmlərin kəskin düşməsi ilə şirkətin səhmləri qiymətə düşdü. Oktyabr ayında Böyük Depressiya adını almış və 1933-cü ilə qədər davam edən dünya tarixində dərin iz buraxmış ən böyük qlobal böhran baş verdi. Dağıdıcı nəticələrə səbəb olan bu böhran Nyu-York Fond Birjasının, demək olar ki, azalmasına gətirib çıxardı, bir sıra böyük şirkətlərin səhmləri təxminən 70% azaldı, işsizlik səviyyəsi zirvəyə çatdı. Nəticə olaraq, sənaye üzrə istehsal ABŞ 46%, Almaniya 41%, Fransa 31%, İtaliya 33%, Böyük Britaniya 24% azaldı, dünyanın

inkişaf etmiş 32 ölkəsi üzrə isə işsiz qalanların sayı isə 30 mln-a çatmışdır (yalnız ABŞ-da 17 milyon işsiz).

Sonuncu qlobal böhran 2008-ci ildə dünya maliyyə bazarlarından başlamış, iqtisadiyyatın real sektoruna qədər böyük bir arenanı əhatə etmişdir. Xarakterinə görə “Böyük depressiya” dövründəki böhranla müqayisə olunan və oxşar cəhətlərə malik bu böhranın simptomları 2006-cı ildən ortaya çıxmış, 2007-ci il üzrə avqust ayından valyuta bazarlarında öz təsirini ortaya qoymuşdur. 2008-ci ilin sonuna doğru müxtəlif inkişaf etmiş ölkələrdə fond bazarları üzrə indekslərdə 40%-dən, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 50-75%-dən çox aşağı enmişdir. Beləliklə, okeanın o tayında yaranan böhran dalğası avrozona və bütün dünya ölkələrinə yayılmağa başlamışdır. Hal-hazırda bu böhranın dünya iqtisadiyyatı üzrə vurduğu ziyanın dəyəri trilyon dollarlar ilə ölçülür. Və göstərmək olar ki, belə nəhəng böhranın təsirləri indi də səngiməyir. Böhranların yaranma səbəbləri və xarakterik xüsusiyyətləri Müəyyən dövrlərdə baş verən iqtisadi böhranların ana xətti eyni olsada bir sıra əlamətlərinə görə bir-birindən fərqləndirilir (Kazımov F.M. 2015: s.99).

Sosial iqtisadi sistem, bu gün ümumi hesab edildiyi kimi, sinerji effektindən istifadə edərək ümumi nəticə əldə etmək üçün bir bütövlükdə birləşdirilən iyerarxiya tabeliyində olan müxtəlif elementlərin mürəkkəb çeşididir. Belə bir sistemin iqtisadiyyatı öz strukturuna malik olan çoxlu sayda differensiallaşdırılmış elementlərdən ibarət çox doymuş strukturdur. “Böyük dünyada” insanlar və təşkilatlar pulları təkcə öz axirət ehtiyaclarını ödəmək üçün deyil, həm də gələcəyə sərmayə yatırmaq üçün xərcləyirlər - uşaqlar, təhsil, səhiyyə, modernləşmə, elmi-tədqiqat və s. Bundan əlavə, kapital bazarı kimi vacib bir maddə var ki, burada pulsuz nağd pul müəyyən bir ödəniş üçün faiz şəklində əldə edilə bilər və bu, ehtiyacı olan hər kəs üçün tamamilə mövcuddur. Ancaq bu cür hər hansı xüsusiyyətlər yaranan böhranın mahiyyətini dəyişdirmir - adətən problem insanların vəsait toplamağa (investisiya qoyduğundan daha çox qənaət etməyə) çalışmasıdır, baxmayaraq ki problemlər mövcuddur (Кругман П. 2009: s.37).

Sxem 1: Sosial-iqtisadi sistemin elementləri

Mənbə: Макаров О. 2013: s.79.

Böhranların özləri hər hansı inkişaf edən sistemdə immanent olan dövrü olaraq baş verən hadisədir. Lakin bu nə qədər mürəkkəbdirsə, səbəbi və ya çox güman ki, iqtisadi kataklizmlərə səbəb olan səbəbləri müəyyən etmək bir o qədər çətin olacaq. Korotkov E.M. qeyd etmişdir ki, böhranlarda obyektiv səbəblər, meyllər qaynaqlanır və yalnız qeyri-peşəkar idarəetmə üzrə nəticə əldə edilə bilməz, həmçinin sistemdə müəyyən olmuş inkişafın böhranına, yəni onun həyat dövrü üzrə keyfiyyətdə dəyişikliklərin təbii mərhələsinə gətirib çıxarır (Беляев А.А., Коротков Э.М. 2011: s.16).

Sosial-iqtisadi sistem həm də özünü tənzimləyən mexanizmdir, yəni ondakı sabitlik və dəyişkənlik halları özünü tənzimləyən daxili və xarici amillərin təsiri ilə gəlib keçir. Məsələn, uzun müddət davam edən durğunluq vəziyyətində sistemin dəyişməzliyi və müxtəlif məhdudlaşdırıcı məqamlar orada toplanır ki, bu da kritik həddə çatdıqda sistemi sıxışdırmağa, çökməyə, məhv etməyə, başqa sözlə böhrana aparır. Lakin bu, həm də onun elementlərini daha çox hərəkətliliyə, sağ qalmaq üçün daha inamlı mübarizə aparmaq üçün aktiv dəyişikliklərə sövq edəcək. “Risk” böhranlarla mübarizədə mühüm anlayışa çevrilir. Bu vəziyyətdə böhran, sistemin

kritik vəziyyəti kimi səmərəsiz və ya riskli (uğursuzluğa zəmanət verilməyən, kompensasiya resursları ilə təmin olunmayan) idarəetmə qərarı üçün bir növ ödənişə çevrilir. İstənilən sosial-iqtisadi sistem üçün əsas mövqe davamlılıqdır. Bu, hər hansı bir təsir nəticəsində onu tərk etdikdən sonra orijinal və ya ona yaxın işləmə rejiminə qayıtmaq xüsusiyyəti olan əsas dinamik xüsusiyyətlərdən biridir (Нордхаус В.Д., Самуэльсон П.А. 2008: s.184).

Böhranlar öz mahiyyətinə, səbəbləri və nəticələrinə görə müxtəlifdir. Onları daha səmərəli idarə etmək, adekvat vasitələr formalaşdırmaq üçün onları müəyyən şəkildə sistemləşdirmək (təsnif etmək) lazımdır. Krizisi müəyyən etmək, onun ilkin şərtlərini müəyyən etmək və böhrandan çıxmaq metodunun seçilməsini əsaslandırmaq üçün böhranların növlərini bilmək lazımdır.

Mənbə: https://studref.com/314187/ekonomika/tipologiya_krizisov_organizatsii

Böhranlar müntəzəm (tsiklik) və ya dövri olur, müəyyən sxemlə təkrarlanır və qeyri-müntəzəm olur. Həddindən artıq istehsalın müntəzəm böhranları yeni dövrə səbəb olur, bu dövr ərzində iqtisadiyyat dörd ardıcıl mərhələdən keçir və sonrakı böhran üçün əsas hazırlayır. Onlar iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə etməklə, böyük dərinliklə və uzun müddətə başa çatması ilə xarakterizə olunur. Aralıq böhranlara ara, qismən, sektoral və struktur böhranları daxildir. Aralıq yeni dövrün başlanğıcını vermir, lakin yüksəliş və ya canlanma mərhələsinin gedişatını bir

müddət kəsir. Dövri olanlarla müqayisədə daha az dərin və davamlıdır, bir qayda olaraq, yerli xarakter daşıyır.

1.2. Bazar iqtisadiyyatının inkişafındakı ziddiyyətlərin təzahürü olaraq XIX-XX əsrin sonlarında böhran və müharibələrin yaratdığı iqtisadi risklər

Əhatə dairəsi baxımından böhranlar yerli (milli), regional və qlobal səviyyələr üzrə baş verir. Beləliklə, 19-cu əsrin ortalarına qədər böhranlar bir, iki və ya üç ölkə ilə məhdudlaşdı, daha sonra beynəlxalq xarakter aldı və ilk beynəlxalq böhranın 1825-ci il üzrə baş verdiyini söyləmək. Əvvəllər ümumi iqtisadi sarsıntıların sadəcə qeyri-iqtisadi səbəblərdən, ilk növbə olaraq, müharibələrin, epidemiyaların, təbii fəlakətlərin və s. sonra isə kənd təsərrüfatının məhsulları üzrə istehsalının yarımçıq qalması ilə əlaqədar idi. 19-cu əsrin ortalarından başlayaraq böhranlar üzrə mühüm səbəblərin sənayedə istehsal ilə effektiv tələbat arasında balanssızlıq olmuşdur. Beləliklə, 19-cu əsrdə orta hesab ilə hər 8-10 ildən bir yeni tipli böhranlar başlayır və təkrarlardı: 1825, 1837, 1847, 1857, 1868-1869, 1873, 1882-1883, 1890-1892, 1900, 1902 və s. sıralamaq olar. İqtisadi dövrlər müddət və intensivlik baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənsə də, onların hamısında eyni tənəzzül, depressiya, bərpa və bərpa mərhələləri olmuşdur.

İlk dövrlər üzrə böhran 1825-ci ildə İngiltərəni, növbəti böhran isə 1836-cı ildə ABŞ-ı vurdu. 1847-ci ildəki böhran ümumi Avropanı, Şimali və Cənubi Amerikanı, 1873-1878-ci illər böhranı isə bir çox Avropa ölkələrini və ABŞ-ı əhatə edərək, onları uzun müddət geridə qoydu. 1825-ci ildəki qlobal iqtisadi böhrana Böyük Britaniyadan Latın Amerikasına kütləvi kapitalın axını və London birjası üzrə əməliyyatların həcmnin yuxarı qalxması səbəb oldu. Bu, ölkə üzrə qızıl ehtiyatlarında kəskin azalmaya və ticarət balansında balansın pozulmaya gətirib çıxardı ki, bu da öz növbəsi olaraq kütləvi iflasa və sonralar baş verən iqtisadi tənəzzülə səbəb oldu. İnvestisiya və ixracın azalması Latın Amerikasında fiskal gəlirlərin azalmasına səbəb olub. 1857-ci il böhranı ABŞ, Almaniya, İngiltərə və Fransanın iqtisadiyyatlarına da təsir etdi. Böhrana dəmir yolu şirkətlərinin kütləvi şəkildə iflası və qlobal bank sisteminin dağılmasına və istehsalın kəskin azalmasına

səbəb olan birjanın dağılması səbəb oldu. Latin Amerikasında kreditlərə tələbatın artması, Almaniya və Avstriyanın daşınmaz əmlak bazarlarında qiymətlərin kəskin artmasına səbəb olan hadisələr qlobal maliyyə böhranına səbəb olub. 1893-cü ildə ABŞ-da başlamış böhran gümüş bazarında sərbəst qiymət təyin etməyə imkan verən Şerman tərəfindən Gümüş Paktı qəbul etməsi ilə bağlı idi.

Paktın qəbulundan sonra investorlar ABŞ-ın “qızıl standart”dan uzaqlaşacağını gözləyərək kapitallarını geri çəkməyə başladılar. Pul kütləsinin azalması və birjanın çökməsi ödəniş sistemində və bankların fəaliyyətində fasilələrə səbəb olub. 1907-ci ildə ABŞ-da əvvəlki böhranların əlamətləri aşkar edildi, lakin onlar əvvəlkindən daha miqyaslı və təsirli idi. Bunlara 1906-cı ildə qızıl ehtiyatlarının artırılmasından ötrü faiz dərəcələrini 3,5%-dən 6%-ə qaldırmış İngiltərə Bankı səbəb oldu. Bu, ABŞ-dan kapital axınına gətirib çıxardı ki, bu da ölkədə işgüzar aktivliyin azalmasına və bankların uğursuzluğuna səbəb oldu. Pul kütləsinin kəskin daralması milli ödəniş sisteminin pozulmasına və uzun sürən iqtisadi tənəzzülə səbəb oldu. İngiltərə və ABŞ-dan gələn böhranın Fransada, İtaliyada və digər ölkələrə yayıldığı məlumdur. 1914-cü il I Dünya Müharibəsinin başlaması ilə beynəlxalq maliyyə üzrə böhran baş verdi. Dünyanın 1900-1903, 1907 və 1920-ci illər üzrə iqtisadi böhranların yaşadığı məlumdur, lakin bunların heç biri bütün kapitalist dünyasını, iqtisadiyyatın bütün sahələrini bürümüş 1929-1933-cü illərdəki dünyada baş verən böhranla müqayisə olunmaz. Bu böhran zamanı kapitalist ölkələrində ümumi sənaye istehsalı 46%, polad əritmə 62%, kömür hasilatında 31%, gəmiqayırmada 83%, xarici ticarətdə 67% azalmış, işsizlərin sayının isə 26 mln. nəfər olduğu məlumdur. Əhali üzrə real gəlirlər orta hesab ilə 58 % azalmağa doğru getmişdir. Böhranlar çoxsaylı iflaslarla müşayiət edildi - təkcə ABŞ-da 109 min şirkət müflis oldu (Мамедов 3. 2005).

1948-1949-cu illərdə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ABŞ və Kanadada yerli iqtisadi böhran başladı. ABŞ-da sənaye istehsalının həcmi 18,2%, Kanadada 12% azalıb, inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin ümumi həcmi 6% azalmışdır. Bununla belə, müharibədən sonrakı dövrdə ən böyük iqtisadi böhran 1974-1975-ci illərdə baş vermiş, bu böhran ümumi kapitalist üzrə ölkələri əhatələmiş və yüksək

inflyasiyaya səbəb olmuşdur. Bu böhranın xarakterik xüsusiyyəti onun istehsalının əsas istiqamətləri - enerji, xammal, o cümlədən kənd təsərrüfatı, eləcə də maliyyə sistemini əhatə etməsi idi. Müharibədən sonrakı ilk global iqtisadi böhranın 1957-ci il sonu başladı və 1958-ci ilin ortalarına qədər davam etdi. ABŞ-da, Böyük Britaniyada, Kanadada, Belçikada, Hollandiyada və bəzi digər kapitalist ölkələrində yayılmışdır. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələri üzrə sənayedə istehsal 4% azaldı, işsizlərin sayı 10 milyon nəfərə çatmışdır.

Birinci post-kommunist onilliyi sovet sosializminin yeni cəmiyyətə çevrilməsinin mürəkkəb, çoxşaxəli proseslərinin həyata keçirildiyi dövr idi. Transformasiyanın çətin və ziddiyyətli xarakteri aparılan islahatların mahiyyəti, onların effektivliyi, Rusiyanın müasir tarixindəki böhranlar və onların adekvatlığı, problemlərin həllinin alternativ yollarının mövcudluğu haqqında qızgın müzakirələrə səbəb oldu. 1980-ci illərin sonlarında SSRİ dörd böyük tarixi çağırış gətirən dörd irimiqyaslı böhranla üzləşdi. Məhz bu proseslər 1990-cı illərdə Rusiyanın inkişafını tamamilə əvvəlcədən müəyyənləşdirdi. Bir-biri ilə daxili əlaqədə olmadıqları üçün Rusiyada bir-biri ilə sıx bağlı olduqları ortaya çıxdı və bir-birinə və ən əsası, ölkənin iqtisadi və siyasi inkişafının təbiətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi. Birincisi, ölkə postindustrial dövrün çağırışları ilə üzləşdi. Sənaye cəmiyyətindən kənara çıxmaq Qərbi ölkələrinin 1970-ci illərdə keçdiyi ağır struktur və makroiqtisadi böhranlarla müşayiət olunur. Əlverişli xarici iqtisadi mühit sayəsində SSRİ struktur uyğunlaşmasının başlanğıcını təxirə sala bildi, lakin bu, tamamilə qaçılmaz olduqda, daha ağırlı oldu. 1990-cı illər boyu. Rusiya iqtisadiyyatının struktur transformasiyasının xarakteri ilə bağlı qızgın müzakirələr gedirdi. Sənaye iqtisadiyyatının bir sıra ənənəvi sektorlarının tənəzzülü bəzi müəlliflər tərəfindən sənayesizləşmə kimi səciyyələndirilmişdir, baxmayaraq ki, gedən proseslərin daha dərin təhlili bizə xidmət strukturunda gedən dəyişiklikləri və cücərmələri görməyə imkan verir. Telekommunikasiya və rabitə sənayesi, elektron sənaye sürətlə inkişaf etmişdir (Александрович М.В. 2016: s.19).

1994-1995-ci illərdə Meksika iqtisadi böhran yaşadı. Cənubi Asiyada maliyyə böhranı 1997-1998-ci illərdə başlayıb. Səbəblər arasında regionun milli və CŞA ölkələrində cari hesab kəsinin yüksək səviyyəsini göstərmək olar. İqtisadçılar Asiya böhranının dünyaya 2 trilyon dollara başa gələcəyinə inanırlar. Bildiyimiz kimi, qlobal maliyyə böhranı (2007-2008) Amerika daşınmaz əmlak bazarında spekulyasiyalarla başladı. Bundan əlavə, maliyyə alətlərinin yaranmasının əsas səbəblərindən biri risklərdən qaçmaq olsa da, onların spekulyativ məqsədlər üçün istifadəsi sürətlə artır. İpoteka qlobal bank sektorunda böhran yaradıb və bu da öz növbəsində bütün ölkələrin real iqtisadiyyatında tənəzzülə gətirib çıxarmışdır. Ümumi olaraq bunların hamısı maliyyə bazarına inamın itirilməsinə və panikanın yayılmasına səbəb olmuşdur. Amerika bank sistemi üzrə başlamış böhran inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrə yayılmağa başlamışdır.

Ümumiyyətlə, 2007-2008-ci illər üzrə başlayan və bu günə qədər davam etmiş qlobal maliyyə böhranını 4 mərhələ üzrə təsnif etmək olar (Кайдар Э.Т. 2009):

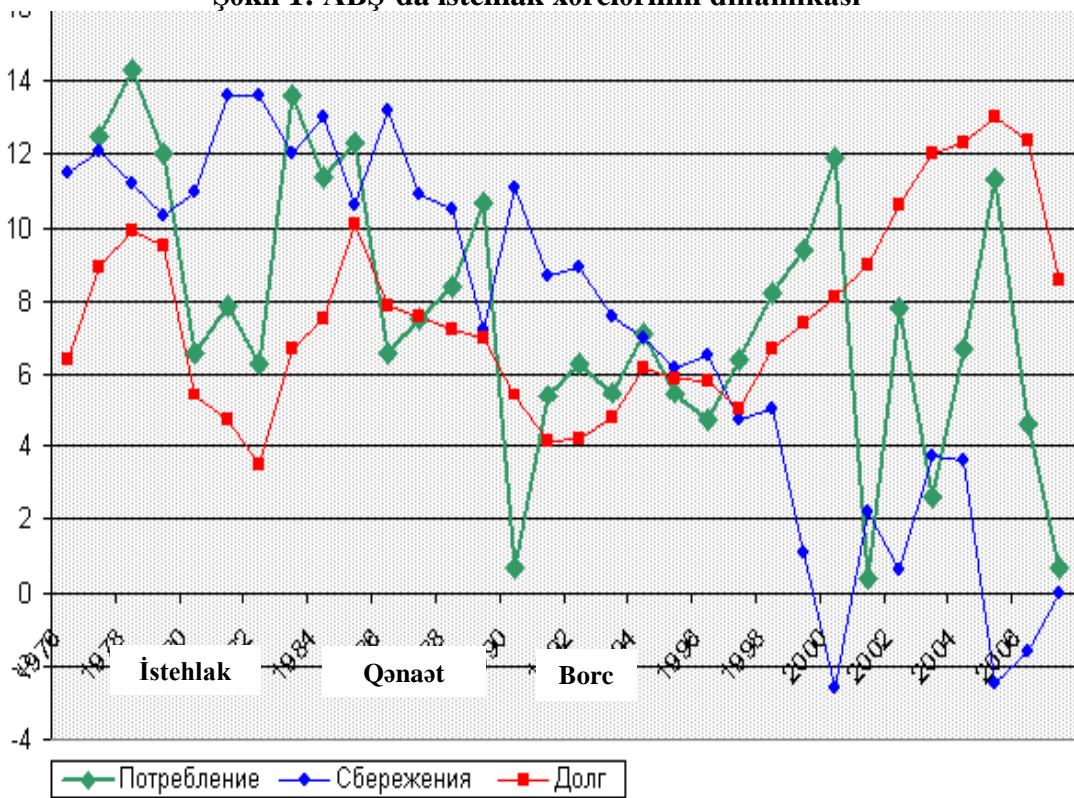
Anglo-Sakson maliyyə böhranı (2007-ci ilin yazından 2008-ci ilin martına qədər). Qlobal böhranın ilk mərkəzi ABŞ-ın ipoteka bazarında problemlərin yaranması və ABŞ-ın ən böyük ipoteka bankı olan Bear Stearns-in kənarlaşdırılması oldu.

Qlobal Maliyyə Böhranının inkişafı (2008) və böhrandan sonrakı ssenari aşağıdakı kimi idi (Zeynalov V.Z. 2012: s.12):

1. ABŞ-da ipoteka kreditləşməsinin çökməsi;
2. kredit üzrə həcm azalması və kredit üzrə xəttin açılmasına nəzarətin artması;
3. fond indekslərində aşağı doğru meyillilik;
4. büdcədə defisitlərin artması;
5. real sektor üzrə geriləmələr;
6. işsizlikdə güclənmə;
7. istehlak üzrə xərclərin azaldılması.

Son məlumatlar əsasında demək olar ki, baş verən maliyyə böhranının nəticəsi olaraq dünya banklarının ümumi itkisi 700 milyard dolları ötür ki, bunun da yarısı Amerikadakı bankların payına düşmüşdür. Banklarda bu məbləğləri təxmini olaraq 50% yeni kapital cəlb etməklə həll edə biliblər. Bununla belə, BVF üzrə son hesablamalara əsasən, bank itkiləri üzrə məbləğ iki dəfə artaraq 1,6 trilyon təşkil edib. Qiymətlərin artımı və subprime kreditlərin sayı təbii olaraq qeyri-ödənişlərin həcmnin artmasına səbəb oldu ki, bu da 2008-ci ilə qədər kritik həddə çatdı və birja artıq süni şəkildə şişirdilmiş CDO dərəcəsinə dəstəkləyə bilmədi, nəticədə 2008-ci il böhranı başladı.

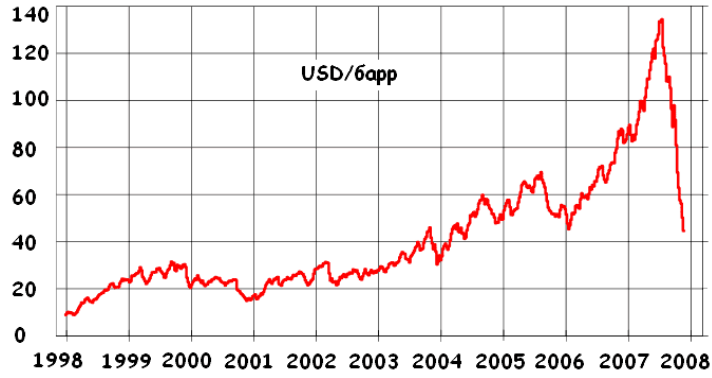
Şəkil 1: ABŞ-da istehlak xərclərinin dinamikası

Mənbə: <https://moneymakerfactory.ru/spravochnik/krizis-2008/>

2008-ci ilin aprelində neftin qiymətinin bütün zamanların ən yüksək həddi 147 dollar/barelə çatmışdır. Paralel olaraq qızılın qiymətində də artım olub - ən uzaqgörən investorlar artıq başa düşməyə başlayıblar ki, bunun ardınca kəskin ucuzlaşma olacaq.

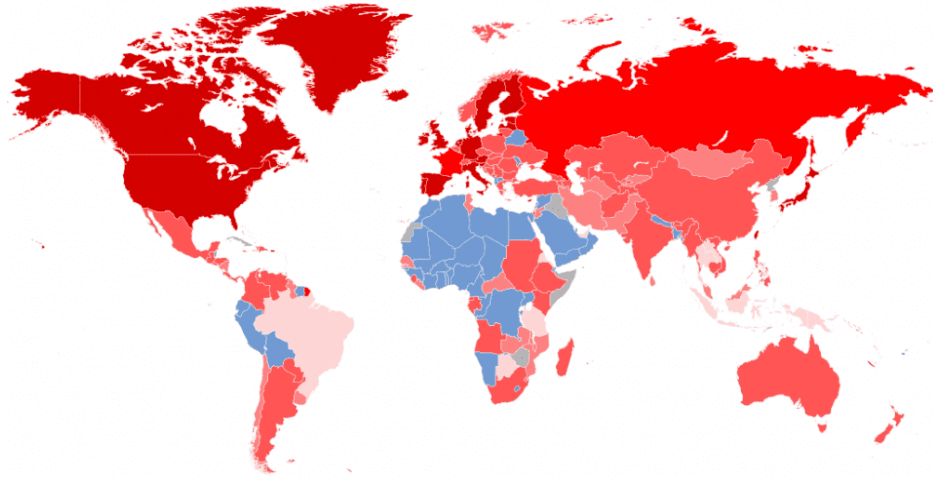
Şəkil 2: Neftin dəyərinin dəyişmə dinamikası

Mənbə: <https://moneymakerfactory.ru/spravochnik/krizis-2008/>

Prezident Ronald Reyqanın seçki kampaniyası şüarı, onun komandasının fikrincə, investisiya və iqtisadi fəallığa təkan verməli olan xərclərin səviyyəsini saxlamaqla, xüsusən də varlı amerikalılar üçün vergiləri azaltmaq idi. Sonrakı prezidentlər Corc Buş və Bill Klinton da bu siyasəti davam etdirdilər və nəticədə bu, əks nəticə verdi. Ən böyük artım sənaye və xidmət sektorlarından kənarında müşahidə edildi və böhranın başlanğıcında maliyyə institutları və daşınmaz əmlak bazarı ən böyük investisiyaların və mənfəətin payına düşürdü.

Şəkil 3: 2008-ci ilin sonuna qədər dünya ölkələrində iqtisadi tənəzzül (qırmızı rəng daha çox düşmə dərəcəsini əks etdirir)

Mənbə: <https://moneymakerfactory.ru/spravochnik/krizis-2008/>

2008-ci ildə baş verən böhran zamanı ABŞ-ın ən yaxşı ipoteka krediti verən beş bankı müflis olmuşdur.

Bear Stearns. ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi və JPMorgan Chase tərəfindən yenidən maliyyələşdirilən hedcinq fondları nəticəsində əmanətçilərinin demək olar ki, bütün pullarını itirərək müflis oldu, bu da səhmlərin 47% ucuzlaşmasına və bazarda çaxnaşmaya səbəb oldu.

Lehman Brothers. Bir əsrdən artıq tarixə malik ABŞ-ın ən böyük bankları müştərilərə amortizasiya olunmuş ipoteka törəmələri üzrə kredit svopunu (sığortasını) ödəyə bilməməsindən sonra müflis olduqlarını elan etmək məcburiyyətində qaldılar.

Merrill Lynch. Ən inkişaf etmiş maliyyə məsləhətçiləri şəbəkəsinə və “problemlı” ipoteka qiymətli kağızlarının ən böyük paketlərindən birinə malik Bank of America tərəfindən satın alındı.

Goldman Sachs və Morgan Stanley. Onların itkiləri FED-in vəsaitləri ilə ödəmək və investisiya fəaliyyətini dayandırmaq oldu.

Cədvəl 1: 2009-cı ilin böhran dövründə aparıcı ölkələrin ÜDM-si

	2007	2008	IV kvartal 2008	III kvartal 2009
ABŞ	2,0	1,1	-1,9	-2,6
Avrozna	2,7	0,7	-1,7	-4,0
Böyük Britaniya	3,0	0,7	-2,0	-5,1
Yaponiya	2,4	-0,6	-4,3	-5,1
Çin	13,0	9,0	6,8	8,9
Hindistan	9,3	6,3	5,8	7,9
Braziliya	5,4	6,0	1,3	-1,2
Ukrayna	7,6	2,1	-8,0	-15,9
Belarusiya	8,6	10,0	7,3	-1,2
Qazaxıstan	8,5	3,3	0	-2,2
Rusiya	8,1	5,6	1,2	-8,9

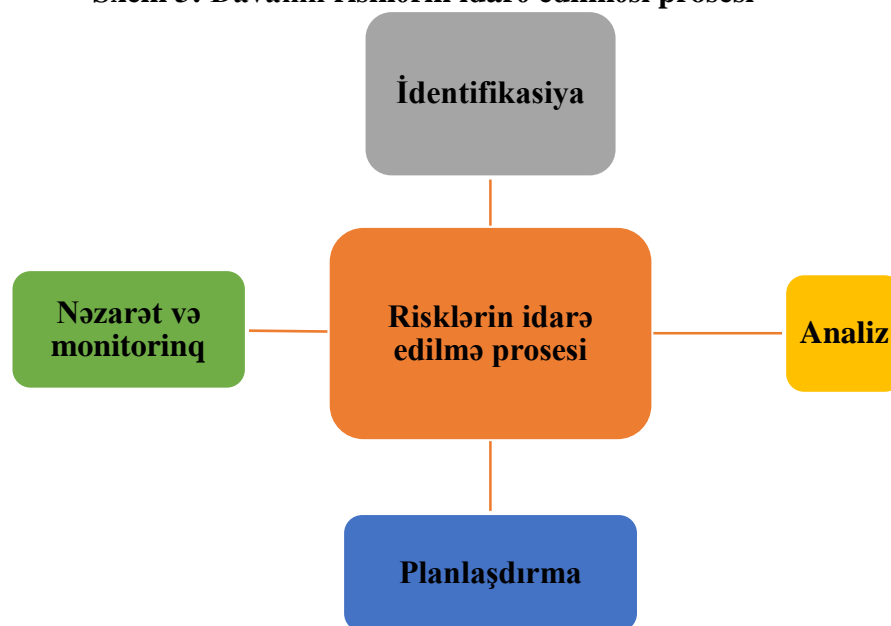
Mənbə: <https://moneymakerfactory.ru/spravochnik/krizis-2008/>

Risk insan fəaliyyətinin istənilən formasına xasdır. Risk səviyyəsi həm şirkətin fəaliyyəti ilə bağlı, həm də onun nəzarətindən kənar bir çox amillərdən asılıdır. İqtisadi böhranın risk yaradan amilləri tək-cə konkret risklərə təsir etmir, həm də risk qruplarına kompleks təsir göstərə bilər. Belə amillərin mövcudluğu maliyyə böhranı dövrlərinə xas olan risklərin hərtərəfli öyrənilməsini tələb edir. Mövcud iqtisadi böhranla birbaşa əlaqəli olan mövcud risklər arasında artan iqtisadi depressiya, məhdud kreditləşmə, iri transmilli korporasiyaların ittifaqlarının yaradılması, insan

resurslarının idarə edilməsi, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda tənəzzül kimi amilləri qeyd etmək olar.

Nəzərə alınan risk yaradan amillərin sayı kifayət qədər çoxdur. Risk yaradan amillərin əsas təsnifatı: xarici (şirkətdən kənarında mövcud olan) və daxili (şirkətin fəaliyyəti zamanı yaranan). Daxili risk faktorlarına aşağıdakılar daxildir: effektiv müəssisə strategiyasının inkişafı, şirkətin texniki sisteminin etibarlılığı, kadrların təhsil səviyyəsi. Xarici amillərə aşağıdakılar daxildir: siyasi, elmi-texniki, sosial-iqtisadi amillər. Risklərin idarə edilməsi korporativ prosesə inteqrasiya edilməli, öz strategiyasına, taktikasına, operativ icrasına malik olmalıdır. Yalnız riski idarə etmək deyil, həm də bu cür idarəetmənin taktika və vasitələrini vaxtaşırı nəzərdən keçirmək vacibdir. Risklərin idarə edilməsi riskin müəyyənləşdirilməsindən sonra aktuallaşır. Sxem 3 davamlı risklərin idarə edilməsi prosesinin metodologiyasını aydın şəkildə göstərir.

Sxem 3: Davamlı risklərin idarə edilməsi prosesi

Mənbə: <https://sovman.ru/article/7203/>

Maliyyə risklərinin və ümumilikdə risklərin idarə olunmasında maliyyə idarəetmə dövrünün bütün funksiyaları iştirak edir: planlaşdırmadan tutmuş nəzarətə qədər. Mühüm aspekt müəyyən funksional öhdəliklər və zəruri maddi, maliyyə və əmək resursları ilə risklərin idarə edilməsinin təşkilati aspektidir. Kritik kommersiya

əməliyyatlarını həyata keçirməzdən əvvəl ilkin analitik işlərə nə qədər çox vaxt və diqqət yetirilərsə, səhv ehtimalı və nəticədə riskli vəziyyətlərin baş vermə ehtimalı bir o qədər az olar. Risk sahibkarlığın tərkib hissəsidir, lakin diqqətlə hesablamalardan sonra qəsdən qəbul edilməlidir. Hətta yüksək peşəkarlığa malik olan rəhbər də mənfi hadisələrin bütün və ya demək olar ki, bütün imkanlarını nəzərə ala bilmir, bütün mümkün risk növlərini tamamilə aradan qaldıra bilmir. Bundan əlavə, biznes təcrübəsi göstərir ki, ən yüksək risk səviyyəsinə malik əməliyyatlar çox vaxt ən gəlirli olur. Həddindən artıq ehtiyatlı sahibkar öz biznes fəaliyyətini həmin iqtisadi zonaya yönəldir ki, bu da ən aşağı risklərin, deməli, minimum gəlirliliyin olması ilə xarakterizə olunur (Абалакина Т.В., Алиева Н.В. 2016: s.13).

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi prosesin tərkib elementi kimi riskin mövcudluğu, eləcə də bu sahədə idarəetmə təsirlərindən istifadənin spesifikliyi risklərin idarə edilməsinin bəzi hallarda müstəqil bir növ kimi çıxış etməyə başlamasına səbəb olmuşdur. Bu fəaliyyət növü peşəkar mütəxəssislər institutları, sığorta şirkətləri, habelə maliyyə menecerləri, risk menecerləri, sığorta mütəxəssisləri tərəfindən həyata keçirilir.

1.3. Daxili və xarici tsiklik inkişaf nəzəriyyələrində iqtisadi böhranların qiymətləndirilməsi

İqtisadi böhranlar müxtəlif yollarla baş verə bilər. İstehsalda sürətli daralma, qiymətlərin ümumi səviyyəsinin qəfil azalması, iflaslar, işsizliyin qəfil artması, əmək haqqının azalması, birjada çöküş, spekulativ hərəkətlər və s. amillər iqtisadi böhranların əsas nümunələridir. Deyək ki, iqtisadçıların iqtisadi böhranların səbəbləri, təsirləri və həlli yollarına baxışları tamamilə fərqlidir. Klassik iqtisad məktəbinə mənsub liberal iqtisadçılar iqtisadiyyatın ümumiyyətlə tarazlıqda olduğunu, zaman-zaman baş verən böhranların müvəqqəti olduğunu və bu böhranların iqtisadiyyatın təbii axınında öz-özünə aradan qalxacağını iddia edirlər. Klassik liberalizmin əsas prinsiplərinə sadiq qalmaqda davam edən müasir liberal iqtisad məktəblərinə mənsub iqtisadçılar, ümumiyyətlə, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin və böhrana qarşı tədbirlər görməsinin gərəksiz, hətta neqativ olacağı fikrini bölüşürlər.

İqtisadi böhranlar real və maliyyə sektorlarında təklifin çox olması və ya tələbin azalması nəticəsində yaranır. Həm tələblər, həmçinin təkliflər böhranların yaranmasının fərqli səbəbləri mövcuddur. İqtisadi böhranlar həm təşkilatdan kənar, həm də təşkilat daxilində tsiklik səbəblərdən yaranabilir. İqtisadi böhranlar üzrə səbəb hər zaman “iqtisadi səbəblər” olmaya bilər. Məsələn, ölkə səviyyəsi üzrə baş verən təbii fəlakət (zəlzələ, yanğın, sel və s. kimi) iqtisadi böhranın səbəbi ola bilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadi böhranların bəziləri qeyri-təşkilati səbəblər üzrə qaynaqlana bilər. Siyasi, iqtisadi, texnoloji və ekoloji sahələr üzrə sürətli dəyişikliklərin iqtisadi böhranlara gətirib çıxaracağı məlumdur. Məsələn, siyasi arena üzrə hökumətlərdə böhranlar, hərbi çevrilişlər, siyasi qeyri-sabitlik vəziyyəti böhranlara gətirir. Bundan başqa, dünyada sürətli iqtisadi inkişaf həmişə böhranlar üçün əlverişli mühit yaradır.

Xüsusi ilə, böhranlar aşağıda sadalanan iqtisadi dəyişikliklərə uyğun olaraq həm təhdidlərə, həm də imkanlara görə qruplaşdırıla bilər (Hüseyn Ş., Coşkun C.A. 2001: s.12-28):

1. Qloballaşma;

2. Regional və beynəlxalq integrasiyalarda əhəmiyyətli kəsb etməsi;
3. Xarici ticarət üzrə liberallaşma;
4. Yeni formalaşan böyük bazarlar;
5. Bazar iqtisadiyyatına keçidə keçən ölkələrdə sosializmin və bazar potensialının iflası uğraması.

Hal-hazırda iqtisadi dövrlər nəzəriyyələri ilə böhranlar nəzəriyyələri arasında aydın sərhəd yoxdur. Bəzi alimlər hesab edirlər ki, iqtisadi tsikllər iqtisadi dəyişikliklərin mahiyyətini yaxşı izah edir və böhranlar nəzəriyyəsi yalnız depressiya kimi bir mərhələni daha ətraflı şəkildə ortaya qoyur. Digərləri hesab edir ki, böhran tənəzzül və depressiya fazalarını əhatə etməlidir. Bəzi müəlliflər onda tənəzzül, depressiya və bərpa fazalarını birləşdirir, digərləri isə sadəcə olaraq dövrlər nəzəriyyəsini böhranlar nəzəriyyəsi adlandırırlar. Bu nəzəriyyələrin başa düşülməsini müəyyən etmək üçün biz onların formalaşma prosesini tədqiq edəcəyik və mövcud iqtisadi vəziyyətə uyğunluq mövqeyini qiymətləndirmək mümkündür.

Sismondi böhranının səbəblərini kütləvi artıq istehsalda, kapitalın həddindən artıq yığılmasında və aşağı istehlakda görürdü və Sismondiyə görə böhrandan çıxış yolu dövlətin müdaxiləsini tələb edirdi. Engels dünya bazarında hökmranlıq üçün qaçılmaz “ümumi sənaye müharibəsi” haqqında yazırdı və qeyri-adi nəticəyə gəldi ki, köhnə tipli böhranların təkrarlanmasına qarşı çıxan elementlərin hər biri özündə daha möhtəşəm gələcək böhranın rüşeymini daşıyır. Üstəlik, hər iki nəzəriyyəçi böhrana kapitalizmin tarixi məhvinin təzahürlərindən biri kimi baxırdı (Манушин Д.В. 2016: s.10).

Nəticə etibarı ilə nəzərdən keçirilən rəylər dövrlər və böhranlar nəzəriyyələrinin çevrilməsi və onların qismən birləşməsi prosesini yaxşı göstərir. Eyni zamanda məlum olmuşdur ki, müasir alimlərin bütün əsərləri iqtisadi dövrlər və böhranlar nəzəriyyələri klassiklərinin münasibətlərinə əsaslanır. Və onların nəzəriyyələrinin elementləri reallıqla üst-üstə düşmürsə, bu, subyektiv səhvlərdən qaynaqlanır. Aydın ki, böhrana təsir edən institusional amillər haqqında zəif başa düşülmə var. Məsələn, K.Perez-Sosial və institusional alt sistemləri yenidən müəyyənləşdirir, sosial aspektlərin institusional olanların bir hissəsi olmasına diqqət

yetirmir. Bundan əlavə, bu rəylər nəzəriyyələrin hər birinin mahiyyətini ətraflı başa düşməyə imkan vermir. Buna görə də iqtisadi dövrlərin qruplaşdırılmasını (K.Yu. Kurilov və A.A. Kurilova) və böhranlar nəzəriyyəsinə sistemli yanaşmanı (V.A.Boqomolov və A.V.Boqomolova) öyrənmək lazımdır. Kurilov və A.A. Kurilova böhranların yaranma səbəbləri və inkişaf modellərinə görə qruplaşdırmışdır, lakin onlar dövrlərin heç bir nəzəriyyəsi üçün yaradıcılarını və ardıcılıqlarını qeyd etmədikləri üçün onlar haqqında məlumatlar başqa mənbələrdən götürülür (Акаев А.А. 2013).

Beləliklə, mövcud modelləri aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

İqtisadi sistemin konstruksiyasının qeyri-kamilliyində və balanssızlığında tsiklikliyin səbəbini nəzərə alan modellər. Bunlara aşağıdakı sadalananlar daxildir:

Multiplikator-sürətləndirici model. K.Marksın əsərlərinə əsaslanır. 1939-cu ildə P. Samuelson tərəfindən ətraflı öyrənilmiş, C. Hicks, J. Dusenberry əsərlərində işlənmişdir. Model iqtisadi dövrlərin özünü təkrar istehsal etdiyini fərz edir. Başladıqdan sonra sonsuz vibrasiyaya davam edirlər. Beləliklə, müəssisələrin məhsul və xidmətlərinə tələbatın artması investisiyaların, sonra isə ÜDM-in həcmnin artmasına səbəb olur. Eyni zamanda multiplikator effekti hesabına ÜDM investisiyaların həcmindən daha böyük məbləğdə artır. ÜDM-in daha da inkişafı və artması üçün yeni investisiyalar tələb olunur. Artdıqca bütün mövcud resurslar tükənir və istehlakçı tələbatı doyurulur. Nəticədə tərs proses başlayır, investisiyalar azalır, ÜDM azalır, iqtisadi göstəricilərin durğunluğu başlayır. Staqnasiya prosesi “aşağıya” çatmaqla başa çatır, bundan sonra tərs proses başlayır.

İqtisadi tsikllərin monetar konsepsiyası (təsisçilər M. Fridman və A. Şvarts). İqtisadi fəaliyyətdə baş verən dalğalanmaların pul sektorunda baş verən dəyişikliklərlə qarşılıqlı əlaqədə olması ehtimalına əsaslanır. V.Lenqton “şokların” səbəbini kreditin həddindən artıq istifadəsində görürdü. I. Fisher, R. J. Hawtrey və Y. Van Gelderen hesab edirdi ki, tsiklik dalğalanmalara investisiyanın gözlənilən gəlir dərəcəsi ilə bank faizinin dəyəri arasındakı uyğunsuzluq təsir edir. İ.Fişerin “bum” dövründə borcun artması və onun ləğvi ilə yaranan böhran haqqında fikirləri

H.Minski tərəfindən dəstəklənir və inkişaf etdirilir. O, maliyyə böhranının qaçılmaz nəticəsi olan maliyyə “kövrəkliyi” fərziyyəsini irəli sürmüşdür.

KQ. Kassel, K. Pearson, V.S. Voitinsky, D.I. Oparin, J. Delbek, P. Korpinen və başqaları dirçəliş və durğunluq epoxalarının dəyişməsinin səbəblərini qızılın hərəkəti və pul tədavülü sahəsində dəyişikliklərin təsiri altında uzunmüddətli qiymət meylləri ilə izah edirdilər. Tevez T. hesab edir ki, iqtisadi dövriyyə modeli pul bazarı vasitəsilə milli gəlirin dinamikasını tənzimləməyə imkan verir. Yeni Keynsçilərə görə makroiqtisadiyyat tarazlıqdadır, o, məcmu tərəfindən idarə olunur;

İqtisadi təbii seçməni nəzərdə tutan təkamül nəzəriyyəsi, yəni daha kiçik iqtisadi altsistemlərin aqreqlərinin inkişafı köhnə makronəsillərin yerdəyişməsi hesabına baş verir. Sonradan qalib gələn iqtisadi alt sistemlər də köhnəlir və yeni makronəsillər tərəfindən yerindən tərpənir. Bu dövr iqtisadiyyatın tsiklik inkişafını izah edir. Ehtimal olunur ki, əhali tərəfindən əmanətlərin toplanması faiz dərəcəsinin azalmasına səbəb olur. Nəticədə investisiyaların həcmi artır, istehsal isə artır. Daha sonra investisiyaya tələb artdıqca faiz dərəcəsi artır, cəlbediciliyi azaldır. investisiyanın, istehsal azalır, əmanətlər artmağa başlayır;

Psixoloji modellər. Onların təsisçiləri V. Pareto., E. Jevons., A.S. Pigou., W. Bedzhot., J. Mills., M. Hexler., R. Lucas və başqalarıdır. Onlar insan davranışının aspektlərinə və onların gələcəklə bağlı fərziyyələrinə əsaslanırlar. Əgər onların qiymətləndirmələri müsbətdirsə və qarşıda iqtisadi dirçəliş mərhələsinin gəldiyini güman edirlərsə, insanlar iqtisadi fəallığı artırır, iqtisadi canlanmaya səbəb olur və gələcəyə pessimist qiymət verərək, iqtisadi tənəzzülü əvvəlcədən müəyyən edərək, iqtisadi fəallığı azaldırlar (Бласов А.В. 2012).

Bütün bunlar dövrlər və böhranlar nəzəriyyələrinə mütəmadi olaraq yenidən baxılması zərurətini təsdiqləyir. Tədqiq edilmiş dövrlər və böhranların müasir nəzəriyyələri əsasında ölkəmizdə böhranların ümumi qəbul edilmiş əsas səbəblərini müəyyən etmək mümkündür. 2008-ci il böhranından sonra dünya əhalisinin böyük bir hissəsi əmin oldu ki, müasir böhranların əsas səbəbi maliyyə bazarlarındakı problemlərdir. Eyni zamanda, bu böhran haqqında öz nəzəriyyələrini inkişaf etdirən

müasir alimlər elmi-texniki tərəqqinin onun əsas mənbəyinə çevrildiyini düşünməyə meyillidirlər. Lakin böhranın bu səbəblərinin heç biri mövcud iqtisadi vəziyyətlə uzlaşmır.

Nəticə etibarı ilə, siyasi-iqtisadi şərti tsiklin müddəti işğalçı dövlətin siyasətinin həyata keçirilməsi dövrünün müddəti olacaqdır. Amerikalılar tərəfindən öz ideologiya və siyasətinin fəal təbliğatı və onun dünya xalqlarının əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq hesab etmək olar ki, ABŞ-ın siyasi və iqtisadi dövrü artıq başlayıb. O vaxt bitəcək ki, dünya əhalisinin əksəriyyəti başqa ideologiya və siyasət qəbul etsin. Lakin Roma İmperiyasının müharibə nəticəsində məhv edildiyini və müasir müharibədə kütləvi qırğın silahlarından istifadənin mümkün olduğunu nəzərə alsaq, indiki siyasi və iqtisadi dövriyyə planetdəki bütün canlıların ölümü ilə başa çata bilər. Bu mümkün vəziyyətin səbəblərini anlamaq üçün biz mövcud siyasi və iqtisadi dövrü daha ətraflı öyrənəcəyik. Beləliklə, bütün böhranların əsas səbəbi ABŞ və müttəfiqlərinin siyasətidir, lakin bu siyasət həm ideoloji, həm də iqtisadi səbəblərə əsaslanır (Манушин Д.В. 2016: s.18).

Riskin qiymətləndirilməsi ilk növbədə məlumat seçimi mərhələsində özünü göstərir. İnformasiya massivləri ilə işləyərkən vurğunun düzgün yerləşdirilməsi və adekvat analitik tapşırıqların tərtib edilməsi düzgün risk mənzərəsinin formalaşması üçün əsas amillərdir. Hətta nisbətən asan və kəmiyyətlə ölçülə bilən kommersiya riskləri gözəgörünməz “insan komponenti” ehtiva edir ki, ona məhəl qoymamaq ehtiyatsızlıqdır. Risk qiymətləndirməsini sənətə çevirən “insan amili” amerikalı publisist Piter Şvarts tərəfindən işlənib hazırlanmış və özünün məşhur “Uzun Baxış Sənəti” kitabında təsvir edilən “ssenari” metodunun mərkəzi elementinə çevrilmişdir. Şərt hesab edir ki, riskin qiymətləndirilməsi ssenarinin gedişatını müəyyən edən əsas amilləri müəyyən etmək zərurət yarandıqda sənət forması alır. O, əmindir ki, bu sənət lazımi biliyə və analitik alətlərə malik olan hər kəs üçün əlçatandır.

Riskin qiymətləndirilməsində bu nisbətən yeni istiqamətin perspektivləri iş dünyasının nümayəndələri tərəfindən dəfələrlə qeyd olunub. Arco International Oil

and Gas Co-dan Marlan Downi-nin dediyi kimi, “Ölkənin inkişaf ssenarilərinin işlənməsi, həmçinin əsasların, siyasi prioritetlərin və əsas iqtisadi göstəricilərin bilməsi siyasi risklərin effektiv qiymətləndirilməsi üçün vacibdir. Bu kompleks yanaşma siyasi və iqtisadi risklərin minimallaşdırılmasının optimal strategiyasını seçməyə imkan verir”. Onun fikrincə, təcrübəli investorlar passiv statistik olmamalı, siyasi risklərin dinamikasına təsir göstərmək üçün investisiya layihələrinin ilkin mərhələlərində riskləri qiymətləndirməlidirlər. Şartz-ın “skript” metodu biznes ictimaiyyəti tərəfindən tərtib edilmiş sorğulara cavab vermək cəhdidir. Artan qeyri-müəyyənlik dünyasında ssenarilər təşkilat üçün müəyyən proseslərin inkişafının gedişatını daha səmərəli şəkildə təxmin etməyə və təsir etməyə imkan verir (Бекетов Н.В. 2008: с.27).

Ssenarilərin qurulması, Şvartsın fikrincə, gələcəyə baxmaq qabiliyyətinə inamsızlığı aradan qaldırmağa, hadisələrin müəyyən bir məntiqə uyğun inkişaf edə biləcəyi mənası ilə bizi barışdırmağa imkan verir. Və bu, ilk baxışdan görünəndən uzaq görünən hadisələrin belə bir dönüşünə hazırlaşmağa imkan verir. Şartz şərtləndirir ki, insan analiz məkanını hər hansı bir ssenari ilə daraltmamalıdır ki, məhz onun həyata keçiriləcəyi ümidi ilə mümkün qədər çox ssenariyə cavab verən strateji qərarların hazırlanması böyük fayda verəcəkdir. Beləliklə, “ssenari” metodunun məqsədi ətrafdakı reallıq haqqında təsəvvürü dəyişdirmək və son nəticədə potensial risklərin qiymətləndirilməsinə yenidən baxmaqdır.

Bəzi tədqiqatçılar yer qabığının qırılmalarının monitorinqinin risk qiymətləndirilməsini müqayisə edirlər: onlar uzun illər hərəkətsiz qala bilərlər, lakin bir anda yığılmış gərginlik tektonik sürüşmələrə gətirib çıxarır. Təəssüf ki, risklərin qiymətləndirilməsi sənayesi, seysmologiya kimi, bu dəyişikliklərin vaxtını və yerini dəqiq proqnozlaşdırmaqdan uzaqdır. Riskin qiymətləndirilməsinin elm və ya sənət olması ilə bağlı mübahisənin yaxın gələcəkdə həll olunacağı ehtimalı azdır. Həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət risklərinin qiymətləndirilməsi üsullarının daha da inkişaf etdirilməsi ehtimalı var. Bu, bizi hər iki istiqamətin elementlərinin sintezi imkanlarını diqqətlə nəzərdən keçirməyə məcbur edir.

II FƏSİL. COVID-19 PANDEMİYASINA BAĞLI OLARAQ YARANAN QLOBAL MALİYYƏ İQTİSADI BÖHRANLARININ TƏHLİLİ

2.1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində inkişaf etmiş ölkələrdə baş verən böhranların aradan qaldırılması üzrə dünya təcrübəsi

2008-ci ilin ikinci yarısından etibarən dünya iqtisadiyyatını bürümüş qlobal iqtisadi böhran onun artım templərinin kəskin şəkildə aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Böhrandan əvvəlki illər çox yüksək artım templəri ilə xarakterizə olunurdu: 2001-2007-ci illərdə dünya iqtisadiyyatının orta illik artımı 4,1%, yəni əvvəlki üç onillikdən yüksək olmuşdur. 2008-ci ildə dünya iqtisadiyyatının artım tempi 2,8%-ə düşmüş, 2009-cu ildə isə ümumən neqativ olmuşdur, yəni dünya əmtəə və xidmətlərin istehsalının həcmi 0,6% azalmışdır. 2009-cu ildə inkişaf etmiş ölkələrin ÜDM-i 3,2% azaldığı halda, 2008-ci ildə cüzi artım hələ də 0,2% olmuşdur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ÜDM-i 2008-ci ildəki 6,5%-dən bir qədər azalaraq 2009-cu ildə 4,7% artmışdır. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin ÜDM-i 2008-ci ildəki 4,2% artımla müqayisədə 2009-cu ildə 5,6% azalmışdır. Nəticədə 2009-cu ildə inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya iqtisadi artımına töhfəsi 1,70 faiz, inkişaf etmiş ölkələrin və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin töhfəsi isə müvafiq olaraq 1,75 və 0,55 faiz mənfi olmuşdur (Мачавариани Г.И. 2010: s.6).

Böhran ən az dərəcədə iqtisadi artımı yavaşlayan, lakin yüksək müsbət dəyərlər zonasında olan Çinə təsir etmişdir. Çinin ÜDM artımı 2007-ci ildəki 14,2%-dən 2008-ci ildə 9,6%-ə düşmüşdür. 2009-cu ildə Çində iqtisadi vəziyyət güclü olaraq qaldı və ÜDM-in artım tempi 9,1% təşkil etmişdir.

Hindistan təxminən eyni ssenari üzrə inkişaf edib, onun iqtisadi artımı 2007-ci ildəki 9,9%-dən 2008-ci ildə 6,4%-ə kimi azalmışdır. Hindistan iqtisadiyyatı, Çin iqtisadiyyatından daha az dərəcədə, xarici bazarla bağlıdır, əsasən idxalı əvəz edən iqtisadiyyatdır. Beləliklə, 2009-cu ildə Hindistanda ÜDM-in artımı kifayət qədər yüksək olub - 5,7%-ə çatmışdır. Ümumilikdə, 2009-cu ildə inkişaf etməkdə olan ölkələrin ÜDM-i demək olar ki, tamamilə Çin və Hindistan iqtisadiyyatlarının artımı

hesabına artmışdır, çünki Çin və Hindistan istisna olmaqla, inkişaf etməkdə olan ölkələrin ÜDM artımı cəmi 2,0% təşkil etmişdir.

Yaponiya, Almaniya və Fransada artım isə 2009-cu ilin ikinci rübündən başlamışdır. Yaponiyanın ÜDM-i 2009-cu ilin ikinci rübündə 3,7%, Almaniya 1,3% və Fransada 1,4% artmışdır. Lakin 2009-cu ildə aparıcı inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-in illik artımı mənfi olub. ABŞ iqtisadiyyatını xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, təkcə dünyanın ən böyük iqtisadiyyatı deyil, həm də praktiki olaraq dünya inkişafının bütün kursunu müəyyən edən iqtisadiyyatdır. ABŞ-ın əmtəə və xidmətlərin ixracı da azalıb, lakin daha az dərəcədə, təxminən 420 milyard dollar təşkil etmişdir. Nəticədə ABŞ-ın tədiyyə balansının kəsiri kəskin şəkildə azalmışdır. Əgər 2006 və 2007-ci illərdə bu kəsir 5,7% və 5,1% idisə, 2008-ci ildə 4,9% idisə, 2009-cu ildə artıq 2,7% olmuşdur (Мачавариани Г.И. 2010: s.10).

2008-ci il böhranı ilə müqayisə etdikdə Avropa hazırkı böhrana daha güclü və hazırlıqlıdır. Birincisi, bank sektoru daha yaxşı kapitallaşdırılmış və daha likviddir, törəmə alətlər bazarları isə daha şəffafdır. Daha da əhəmiyyətli odur ki, Avropa Mərkəzi Bankı (ECB) yenidən strukturlaşdırma proqramının bir hissəsi kimi potensial olaraq qeyri-məhdud suveren istiqrazlar almaqla üzv dövlətlərə yardım etmiş olar. Baqca cəhətdən, Avropa ölkələrinin büdcələri belə fövqəladə vəziyyətə hazır deyil.

Koronavirus (COVID-19) epidemiyasının qlobal olaraq yayılmasının qarşısı alınmırdı. Virusun artmasının qarşısını almaq üçün ölkələr fərqli sahələr üzrə qadağaları tətbiqləşdirmək məcburiyyətində qalmışdılar. Bu, qlobal miqyasda iqtisadi fəallığı zəiflətdi ki, bu da ümumi iqtisadi artımın ləngiməsinə və geosiyasi vəziyyətin pisləşməsinə gətirib çıxardı. Virusla əlaqədar uçuşların dayandırılması, ixracın minimuma enməsi, ölkələr üzrə sərhədlərin bağlanması turizmin, emal sənayesinin və iqtisadiyyatın digər sahələrində durğunluğa gətirib çıxardı və dəyər zəncirinin sabitliyini pozmuş oldu. İqtisadi durğunluqda virusun yayıldığı Çin də daxil olmaqla ABŞ və avro zonası kimi iqtisadi mərkəzləri tənəzzülə sürükləyir. Qlobal iqtisadi fəallığın zəifləməsi bu xammalın ixracından asılı olan ölkələrin

iqtisadiyyatına da mənfi təsir göstərir, onlara tələbatı azaldır. Bu cəhətdən, COVID-19-un yayılması enerji tələbatının kəskin düşməsinə və enerji ixracatçılarının arasında fikirlərdə ayrılıqlara gətirib çıxarmışdır. Nəticədə dünya bazarlarında neftin qiyməti kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür.

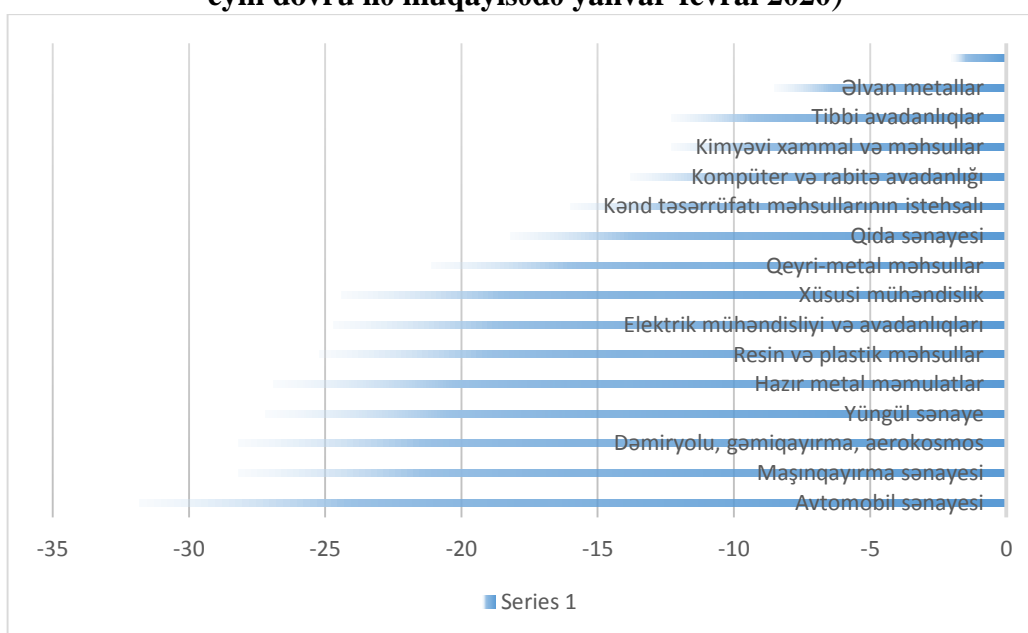
COVID-19-un yayılmasının qlobal iqtisadi inkişafa sürətli təsirinin mühüm səbəbi kimi onun mərkəzinin dünya üzrə 2-ci ən böyük iqtisadiyyatı sayılan Çin olması və virusun ABŞ və Avrozonada sürətli yayılması olmuşdur. Avrozonada, Çində və ABŞda birgə qlobal ÜDM-in təxmini olaraq 45-50% - ni təşkil etmişdir və nəticədə iqtisadi tənəzzül qlobal iqtisadiyyata ciddi təsir göstərir. Yalnız son illərdə Çinin qlobal iqtisadiyyatın fərqli sektorlarında sürətli şəkildə artmış payı virusun qlobal iqtisadiyyata hansı şəkildə təsir etməyi təsəvvürə gətirməyə imkan verir. Beləliklə, 2002-2019-cu illər ərzində Çinin dünya sənayesi üzrə istehsalda payı 8 %-dən 21 %-ə, dünyada ümumi daxili məhsulunda 6 %-dən 17 %-ə, dünya ticarətində 4 %-dən 11 %-ə yüksəlmişdir. Bundan əlavə, Çin dünyanın ən böyük ixracatçısıdır. Çinin dünyada iqtisadiyyat üzrə payının artmasının və güclü iqtisadiyyat sistemində malik digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin inkişafı onun qloballaşmış iqtisadi proseslərdə təsir dairəsini artırmışdır. Çində virusun yayılması dayansa da, virusun ABŞ və Avropada sürətlə yayılması və bunun nəticəsində yaranmış iqtisadi problemlərin hələ uzun müddətdə qlobal iqtisadiyyat üzrə artıma təsirlərinin olacağı məlumdur. Virusun artımının qlobal səviyyə üzrə iqtisadi problemləri yaratmasında başqa mühüm səbəb fərqli ölkələr üzrə istehsalda qlobal təchizata aid zəncirdən asılılığı və bu zəncir üzrə ölkələrin konteksti kimi yuxarı konsentrasiyasıdır. Bilindiyi kimi, Çinin bu təchizata aid zəncirində ən mühüm oyunçularındandır və onun iqtisadiyyat sahəsindəki problemləri qlobal təchizata dair zəncirin davamlılığını pozur. Bu da öz növbəsində digər ölkələrdə istehsal prosesinə mənfi təsir göstərir. Virusun yayılmasının qarşısını almaq üçün Çində tədarük zəncirinin yenidən açılmasına baxmayaraq, zəncirdə məhsullar üzrə alıcıların əksəriyyətinin ABŞ-ın və Avropanın ölkələrinin və bu ölkələrin iqtisadiyyatında durğunluq müşahidə olunması, bu zəncirin kəskin azalmasına səbəb olmuşdur.

Koronavirus pandemiyasının Çinin iqtisadiyyatına təsiri. COVID-19-un nəticəsi olaraq yaranan iqtisadi problemlərin Çində son 40 ilin ən yavaş artım sürətini göstərmişdir. Çinin Milli Statistika Bürosunun (NBS) məlumatına görə, 2020-ci il ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə sənaye istehsalı 13,5%, xidmətlər 13%, pərakəndə satış 20,5%, əsas kapitalla investisiyalar isə 24,5% azalıb. Bütün bu uğursuzluqlara əsaslanan hesablamalar göstərir ki, Çinin ÜDM-i 2020-ci ildə kifayət qədər azalmışdır (Bağırov O., Hacıyev Ş. 2020: s.5).

Pandemiyanın ortaya çıxması ilə Çin iqtisadiyyatında istehsalın pozulması qlobal təchizat zəncirlərinin fəaliyyətinin dayanmasına və Çindən xammal və aralıq məhsulları idxal edən müəssisələrdə istehsalın daralmasına səbəb oldu. Pandemiya ilə yanaşı, beynəlxalq daşımaların məhdudlaşdırılması da iqtisadi fəaliyyətləri ciddi şəkildə yavaşlatdı (Tunalı Ç.B. 2020: s.26).

Beləliklə, Çində sənaye bölgəsi COVID-19-un yayılmasının episentrinə çevrildi, buna görə də ən çox avtomobil və maşınqayırma sənayesi zərər çəkdi (Qrafik 1). Ümumilikdə 2020-ci ilin yanvar-fevral aylarında sənaye məhsulu 2019-cu ildə uyğun dövr ilə müqayisə etdikdə 13,5 faiz azalmışdır. Əsas kapitalla investisiyalar 24,5% azalmışdır.

Qrafik 1: Çində ayrı-ayrı sənaye sahələrinin əlavə dəyərindəki dəyişikliklər (2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə yanvar-fevral 2020)

Mənbə: Мировой кризис 2020: вызовы для мира и ЕАЭС, с.7.

Koronavirus pandemiyasının ABŞ iqtisadiyyatına təsiri. ABŞ iqtisadiyyatına fundamental təsir istehsalçı malların qiymətlərinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi və ya bütün dünyada emal məhsullarına tələbatın azalması ilə nəticələnir. Qeyd etmək lazımdır ki, COVID-19-un yayılması nəticəsində iqtisadiyyatda durğunluq 2008-ci ilin maliyyə böhranından daha çox zərərliyədir. ABŞ iqtisadiyyatında xidmət sektorunun əksəriyyəti virusun baş verməsinin iqtisadi təsirləri üçün imkanları artırır (Bağırov O., Hacıyev Ş. 2020: s.6).

COVID-19-dan qlobal iqtisadi şoklar maliyyə bazarlarına təsir edir. Aktivlərin dəyərindəki nəzarətsiz geniş bir sıra iflaslara və qlobal maliyyə sisteminin çökməsinə səbəb olmuşdur.

Bu gün qlobal maliyyə sistemində ən böyük risk ABŞ-ın korporativ borcudur, BBB reytingli istiqrazların həcmi 3 trilyon dolları ötür (Мировой кризис 2020: вызовы для мира и ЕАЭС, s.8).

Covid 19 epidemiyası bütün dünyaya yayıldıqda və insanların evlərini tərk etmələri məhdudlaşdırıldıqda, bütün dünyada iqtisadi fəaliyyətdə şok fasilə yarandı. Epidemiya səbəbindən istifadəsi artan odekolon, maskalar, qoruyucu kombinezonlar, təmizlik məhsulları, yük, kuryer və internet xidmətləri kimi bir neçə sektor istisna olmaqla, bütün digər sektorlarda istehsal azalıb. İnsan hərəkətliliyi ilə bağlı nəqliyyat, turizm və idman sektorlarında, konqres, konfrans, kinoteatr, teatr, konsert kimi insanların bir yerdə olmasını tələb edən tədbirlər sektorlarında istehsal demək olar ki, dayanmışdır.

İstehsalın azalmasının təbii nəticəsi olaraq ölkələrdə işsizlik səviyyəsi artmışdır. Hökumətlər epidemiyanın müvəqqəti olduğunu vurğulayaraq və işəgötürənlərin əməyinin dəyərini yüngülləşdirərək işsizlik nisbətini daha da artmasının qarşısını almağa çalışıblar.

Cədvəl 2, Covid 19-dan (2019) əvvəl 20 ən böyük iqtisadiyyatda meydana gələn epidemiyanın ilk ili olan 2020-ci il üzrə işsizlik dərəcələrini göstərir. Epidemiya ilə əlaqədar olaraq bütün ölkələrdə işsizlik nisbətini artacağı, xüsusilə Hindistan və ABŞ-da işsizlik nisbətlərində böyük artım olacağı əvvəlcədən də proqnozlaşdırılmışdır.

Epidemiyadan əvvəl 2019-cu ildə işsizlik səviyyəsinin ən yüksək olduğu ilk beş ölkə müvafiq olaraq İspaniya, Türkiyə, Braziliya, İtaliya və Fransa olub. Bu reytingdə ilk dörd ölkənin 2020-ci ildə də yerlərini qoruyub saxlamışdır, 2019-cu ildə işsizlik səviyyəsi aşağı olan Hindistan və ABŞ-ın 2020-ci ildə işsizlik nisbətinin yüksək olduğu ölkələr sırasındadır.

Cədvəl 2: İlk 20 iqtisadiyyatda işsizlik nisbətləri, %

Ölkələr	2019	2020
İspaniya	14,1	16,8
Türkiyə	13,7	14,6
Braziliya	11,9	13,4
İtaliya	9,9	11,0
Hindistan	3,3	10,3
Kanada	5,7	9,7
Fransa	8,5	8,9
ABD	3,7	8,9
İndoneziya	5,3	8,0
Avstraliya	5,2	6,9
S.Ərəbistan	5,9	5,9
Rusiya	4,6	5,6
Hollandiya	3,4	5,5
İngiltərə	3,8	5,4
Meksika	3,5	5,2
Almaniya	3,1	4,3
Cənubi Koreya	3,8	4,1
Çin	3,6	3,8
Yaponiya	2,4	3,3
İsveçrə	2,3	3,2

Mənbə: Osman D., Adem E. 2021: s.91.

Cədvəl 3, COVID-19 epidemiyasından sonra müxtəlif makroiqtisadi dəyişənlərdə baş verəcək dəyişiklikləri göstərir. COVID-19 epidemiyasının iqtisadi təsirləri həm ölkələr, həm də sektorlar əsasında ortaya çıxmışdır. Virusun ortaya çıxması və yayılmasından sonra Ferrari və Volkswagen kimi mühüm avtomobil istehsalçıları bir çox bölgədə istehsalı dayandırmaq qərarına gəlmişdilər. ÜDM-in

təxminən ¼ hissəsini təşkil edən xidmət sektoru epidemiyadan ən çox zərər çəkən sektorlardan biridir.

Cədvəl 3: 2020-ci ildə ölkələrdə ÜDM İtkiləri (%)

Ölkələr	S1	S2	S3	S4	S5	S6	S7
Avstraliya	-0,3	-0,4	-0,7	-2,1	-4,6	-7,9	-2
Braziliya	-0,3	-0,3	-0,5	-2,1	-4,7	-8,0	-1,9
Çin	-0,4	-1,9	-6	-1,6	-3,6	-6,2	-2,2
Hindistan	-0,2	-0,2	-0,4	-1,4	-3,1	-5,3	-1,3
Fransa	-0,2	-0,3	-0,3	-2	-4,6	-8	-1,5
Almaniya	-0,2	-0,3	-0,5	-2,2	-5	-8,7	-1,7
Cənubi Koreya	-0,2	-0,2	-0,4	-1,8	-4	-7	-1,5
İtaliya	-0,2	-0,3	-0,4	-2,1	-4,8	-8,3	-2,2
Yaponiya	-0,2	-0,4	-0,5	-2,5	-5,7	-9,9	-2
Birləşmiş Krallıq	-0,3	-0,2	-0,3	-1,5	3,5	-6	-1,2
Meksika	-0,1	-0,1	-0,1	-0,9	-2,2	-3,8	-0,9
Kanada	-0,2	-0,2	-0,4	-1,8	-4,1	-7,1	-1,6
Argentina	-0,2	-0,3	-0,5	-1,6	-3,5	-6	-1,2
Rusiya	-0,2	-0,3	-0,5	-2	-4,6	-8	-1,9
S. Ərəbistan	-0,2	-0,2	-0,3	-0,7	-1,4	-2,4	-1,3
Türkiyə	-0,1	-0,2	-0,3	-1,4	-3,2	-5,5	-1,2
ABD	-0,1	-0,2	-0,2	-2	-4,8	-8,4	-1,5
İndoneziya	-0,2	-0,1	-0,2	1,3	-2,8	-4,7	-1,3

Mənbə: Hasan A., Derya O. 2020: s.50.

Cədvəl araşdırıldığında dünya iqtisadi artımının təxminən 3% azalacağı, inkişaf etmiş ölkələrdəki iqtisadi artımın inkişaf etməkdə olan ölkələrdən daha yüksək olacağı müəyyənləşdirilmişdir. Dünyada işsizlik və inflyasiyanın nisbəti artmışdır.

Cədvəl 4: Koronavirusun müxtəlif makroiqtisadi dəyişənlərə təsiri, %

	2019	2020
Dünya iqtisadiyyatının artımı	2,9	-3,0
İEO-lərdə artım	1,7	-6,1
İEOÖ-lərdə artım	3,7	-1,0
Avropa bölgəsi üzrə iqtisadi artım	1,2	-7,5
İEO-lərdə işsizlik nisbəti	4,8	8,3
Avropa bölgəsi üzrə işsizlik nisbəti	7,6	10,4

Mənbə: Hasan A., Derya O. 2020: s.50.

Ölkə nümunələri ilə pandemiya ilə mübarizədə görülən iqtisadi tədbirləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar.

Amerika. Virusun ABŞ iqtisadiyyatına vurduğu zərbəni yumşaltmaq üçün əvvəlcə faiz dərəcələri 0,5% azaldılıb. 2020-ci ilin martın 23-də FED, həmçinin 125 milyard dollarlıq istiqraz almaqla bazara əlavə yardım edəcəyini açıqladı. Bundan əlavə, Fed Main Street biznesləri üçün 300 milyard dollarlıq kredit proqramı təklif edəcəyini bildirmişdir. 11 mart 2020-ci il tarixində Avropadan ABŞ-a bütün 30 günlük səyahətlərə məhdudiyyətlər qoyuldu. Martın 13-də fövqəladə vəziyyət elan edildi və pandemiyanın təsirləri ilə mübarizədə əyalət və yerli hökumətlərə kömək etmək üçün fəlakətlərə kömək üçün maliyyə ayrıldı. Prezident Tramp, həmçinin virus üçün əlavə testlərin aparılacağını, fərdlərə simptomları müəyyən etməyə kömək edəcək bir veb sayt yaradılacağını və tələbə kreditləri üzrə faiz ödənişlərindən imtina ediləcəyini açıqladı.

Tramp administrasiyası 27 Martda CARES Aktını, iqtisadiyyatı dəstəkləmək üçün 2 trilyon dollarlıq “virusla mübarizə paketi”ni təmin etdi. CARES qanununa aşağıdakılar daxildir:

- Gəliri \$75,000-dən az olan hər yetkin amerikalıya və ya \$150,000-dən az olan cütlüklərə \$1,200;
- 17 yaşından kiçik hər bir uşaq üçün 500 dollar;
- İşsizlik müavinətini həftədə 600 dollar artırmaq, işsizlik müavinətini 13 ay artırmaq və öz-özünə işləyən və müstəqil podratçılar üçün tətbiq etmək;
- ABŞ Maliyyə Nazirliyindən kiçik və böyük müəssisələrə 500 milyard dollar kredit və kredit zəmanətləri;
- Kiçik biznesə kreditlər və grantlar vermək üçün 377 milyard dollar, fövqəladə grantlar üçün 10 milyard dollar və mövcud ödənişlərin təxirə salınmasını təmin etmək üçün 17 milyard dollar ayırmaq;
- Sənayelər, şəhərlər və əyalətlər üçün 500 milyard dollarlıq kredit proqramının yaradılması;
- May ayının ortalarına qədər federal tərəfindən dəstəklənən ipoteka kreditlərinin girov qoyulmasının qadağan edilməsi;

- Federal mənzil proqramlarında kirayəçilərin dörd ay müddətinə çıxarılmasının qadağan edilməsi;
- 25 milyard dollar ərzaq yardımı;
- Səhiyyə üçün 100 milyard dollar ayırma;
- Fəlakətlərə Yardım Fonduna 45 milyard dolların istiqamətləndirilməsi;
- İstehlak vergisinin və yanacaq vergisinin azaldılması;
- Milli təhlükəsizliyə 17 milyard dolların ayrılması;
- Fermerlərə 14 milyard dolların ayrılması.

İtaliya. 2020-ci il 11 mart tarixində 25 milyard avro dəyərində iki paket elan edildi. 12 milyard avroluq paket səhiyyə sistemi üçün əlavə maliyyə təmin edəcək və şirkətlərə və ev təsərrüfatlarına vergi və kredit ödənişlərinin dondurulması və artırılması da daxil olmaqla bir sıra tədbirlər təqdim edəcəkdi. Həmin ilin 6 aprel tarixində COVID-19-dan təsirlənən şirkətlərə likvidlik və 400 milyard avrodan çox bank krediti vermək məqsədi daşıyan yeni fəvqəladə vəziyyət elan edilmişdir. 2020-ci ilin mart ayında əvvəlki stimulyasiya paketi ilə birlikdə yeni qanun banklara 750 milyard çox kredit təklif etməyə imkan vermişdir. 2020-ci il mayın 15-də 55 milyard avroluq (ÜDM-in 3,5%-i) Yenidən Başla fiskal tədbirlər paketi qəbul edilmişdir. Bu paketə ailələr üçün daha çox gəlir dəstəyi, səhiyyə sistemi üçün maliyyə və KOM-lar üçün grantlar və vergilərin təxirə salınması daxildir. 2020-ci il avqustun 8-də hökumət yeni üçüncü dəstək paketini qəbul etmişdir. Bu dəstək paketinə əmək və sosial tədbirlər, digərləri ilə yanaşı ailələr və bəzi işçilər üçün əlavə gəlir dəstəyi, qısamüddətli iş proqramının uzadılması və yeni işçilər üçün sosial sığorta haqqının dayandırılması daxildir.

Almaniya. 2020-ci ilin mart ayında 156 milyard avro (ÜDM-in 4,9%-i) və iyunda 130 milyard avro (ÜDM-in 4%-i) olmaqla, COVID-19 böhranı ilə mübarizə və sonradan bərpanı dəstəkləmək üçün iki əlavə büdcə qəbul edilmişdir. Almaniya Hökuməti tərəfindən tətbiq edilən maliyyə tədbirləri aşağıdakıları əhatə edir:

- səhiyyə avadanlığı, xəstəxananın gücü və elmi-tədqiqat işlərinə (peyvənd) xərclər;

- işə götürənlərin və işçilərin hüquqlarını qorumaq üçün qısamüddətli işə daha geniş çıxış üçün subsidiya, aztəminatlı və özünüməşğul insanlar üçün əsas gəlir dəstəyinə daha asan çıxış;

- Covid-19 epidemiyasından ciddi şəkildə təsirlənən kiçik biznes sahiblərinə və öz-özünə işləyən insanlara 50 milyard avro qrantlar, üstəgəl faizsiz vergi təxirə salınmaları, başlanğıclar üçün 2 milyard dollar vençur kapitalının maliyyələşdirilməsi;

- müvəqqəti uzadılmış işsizlik sığortası müddəti və valideyn məzuniyyəti müavinətləri.

2020-ci ilin iyun ayında ictimaiyyətlə paylaşılan təşviq paketinə aşağıdakı tədbirlər daxildir: ƏDV-nin müvəqqəti azaldılması, ailələrə gəlir dəstəyi, güclü KOM-lar üçün qrantlar, yerli hökumətlərə maliyyə dəstəyi, ixracatçılar və ixrac maliyyələşdirmə bankları üçün uzadılmış kredit zəmanətləri, və yaşıl enerji və rəqəmsallaşma, subsidiyalar/investisiyalar. 2020-ci ilin avqust ayında Almaniya hökuməti qısamüddətli biznes yardımının maksimum müddətini 12 aydan 24 aya qədər artırdı. Eyni zamanda, hökumət yeni yaradılmış İqtisadi Sabitləşdirmə Fondu (İSF) və ictimai inkişaf bankı vasitəsilə müxtəlif ölçülü firmalar, kredit sığortaçıları və qeyri-kommersiya təşkilatları üçün mövcud təminatların həcmi və dövlət zəmanətlərinə çıxış imkanlarını genişləndirmişdir. Federal hökumətin maliyyə paketinə əlavə olaraq, bir çox yerli hökumətlər (ştatlar və bələdiyyələr) öz iqtisadiyyatlarını dəstəkləmək üçün 141 milyard avro birbaşa dəstək və 63 milyard avro dövlət səviyyəsində kredit zəmanəti məbləğində öz tədbirlərini elan etdilər.

Fransa. 2020-ci ilin mart və iyul ayları arasında təqribən 135 milyard avro (likvidlik tədbirləri də daxil olmaqla ÜDM-in təxminən 6%-i) məbləğində üç büdcə dəyişikliyi qanunu qəbul edildi. Fransa hökumətinin maliyyə dəstəyi tədbirlərinə aşağıdakılar daxildir (Eroğlu E. 2020: s.230):

- xəstələr və ya onlara qulluq edənlər üçün tibbi sığortanın sadələşdirilməsi və artırılması;

- səhiyyə ləvazimatlarına xərclərin artırılması;

- şirkətlər üçün sosial sığorta və vergi ödənişlərinin təxirə salınması və vergi kreditlərinin sürətləndirilmiş şəkildə qaytarılması (məsələn, ƏDV) vasitəsilə likvidliyin dəstəklənməsi;

- azaldılmış saat proqramı çərçivəsində işçilərin əmək haqqına dəstək;

- təsirə məruz qalmış mikro müəssisələr, öz-özünə işləyən və müstəqil işçilər, eləcə də aztəminatlı ailələr üçün birbaşa maliyyə dəstəyi;

- təsirə məruz qalan mikro müəssisələr və KOM-lar üçün icarə və kommunal ödənişlərin təxirə salınması;

- səhm kapitalına investisiyalar üçün əlavə ayırma və ya çətin vəziyyətdə olan şirkətlərin milliləşdirilməsi;

- sosial sığorta haqlarından azad edilən müstəsna mükafatların verilməsini asanlaşdırmaq (Eroğlu E. 2020: s.228).

İspaniya. İspaniya hökuməti əsas tədbirlər üçün 39 milyard avro (ÜDM-in 3%-i) ayırmışdır. İspaniya hökumətinin gördüyü digər tədbirlər aşağıdakılardır.

- Fövqəladə hallar fondundan Səhiyyə Nazirliyinə büdcə dəstəyi (1,4 milyard Avro);

- Regional səhiyyə xidmətləri üçün regionlara əvvəlcədən transfer (2,9 milyard avro);

- COVID-19 ilə bağlı tədqiqat da daxil olmaqla əlavə sağlamlıq xərcləri (1 milyard avro);

- İlkin minimum ödənişləri və ya hesablanmış müavinətləri azaltmağa ehtiyac olmadan COVID-19 səbəbiylə ERTE çərçivəsində müvəqqəti olaraq işdən çıxarılan işçilər üçün işsizlik müavinətləri;

- İqtisadi fəaliyyətin dayandırılmasının təsirinə məruz qalan mövsümi özünüməşğulluq edən şəxslər də daxil olmaqla, öz-özünə işləyənlərə fövqəladə yardım (müddətdən asılı olaraq təxminən € 4,8 milyard);

- COVID-19-a yoluxmuş və ya 60%-dən 75%-ə yüksəlmiş işçilər karantində olan işçilər üçün sosial təminat büdcəsi tərəfindən ödənilən xəstəlik ödənişi;

- İşdə qala bilməyən, lakin işsizlik müavinəti almaq hüququ olmayan, daimi dayandırılmış müqavilələr üzrə işçilər üçün gücləndirilmiş işsizlikdən müdafiə (99 milyon avro);

- Müqavilə müddəti bitən (ən azı iki ay) müvəqqəti işsizlik müavinəti fəvqəladə vəziyyət zamanı işçilər üçün təxminən 430 Avro məbləğində müvəqqəti aylıq müavinət;

- COVID-19-dan təsirlənən ev təsərrüfatları işçiləri üçün onların töhfə bazasının 70%-i məbləğində müvəqqəti subsidiya;

- həssas kirayəçilər üçün yeni kirayə yardımı sxemləri və 2018-21-ci illər Dövlət Mənzil Planına əlavə hökumət dəstəyi;

- 300 milyon avroluq əlavə büdcə vəsaiti və himayədarlara yardım göstərmək üçün daha çox büdcə çevikliyi;

- Məktəblərin bağlanmasıdan təsirlənən uşaqların yeməklərini maliyyələşdirmək üçün muxtar icmalara 25 milyon avro köçürmə.

Çin. 2020-ci il fevralın 3-də əks repo əməliyyatlarını 174 milyard dollar, fevralın 4-də isə 71 milyard dollar artırmışdır. Fevralın 16-da bir illik ortamüddətli kredit faiz dərəcəsi 10 baza bəndi azaldılıb. Fevralın 20-də bir illik və beş illik əsas faiz dərəcələri müvafiq olaraq 10 və 5 baza bəndi azaldılıb. Martın 13-də bankların ehtiyat tələbləri aşağı salındı və təqribən 79 milyard dollar kredit üçün sərbəst buraxılmışdır. Martın 30-da əks repo müqavilələri üzrə faiz dərəcəsi 2,40%-dən 2,20%-ə endirildi, eyni zamanda səlahiyyətli epidemiyadan ağır zərbə alan iqtisadiyyata təzyiqi azaltmaq üçün yumşaldıcı tədbirləri artırdılar. Fevralın 24-də Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankı (AIIB) Çinə COVID-19-un yayılmasının qarşısını almaq üçün 1 milyon dollarlıq tibbi avadanlıq təqdim edib. 27 fevral tarixində COVID-19 kəsilməsi ilə mübarizə üçün maskalar, qoruyucu geyimlər, dərmanlar, qida, yaşayış yeri, bərbər və camaşırxana xidmətləri üçün ƏDV-nin ləğvi də daxil olmaqla bir sıra vergi endirimləri elan edilib. Martın 21-də o, özəl sektor investisiyalarını stimullaşdırmaq üçün maaşları kəskin şəkildə aşağı salacağını, eyni

zamanda iqtisadiyyatın stimullaşdırılmasına kömək etmək üçün “yeni infrastrukturun” inkişafını sürətləndirəcəyini açıqlamışdır (Eroğlu E. 2020: s.231).

Türkiyə. Türkiyə vergi və s. maliyyə tədbirləri, Bank əməliyyatları ilə bağlı, məşğulluq üçün görülən tədbirlər çərçivəsində, ev təsərrüfatlarına maliyyə dəstəyi çərçivəsində, bələdiyyələrə ötürülən resurslara dair tədbirlər görmüşdür. Dövlət tərəfindən dəstəklənən debitor sığortasının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi çərçivəsində dövlət tərəfindən dəstəklənən debitor borclarının sığortası 25 milyon TL-dən 125 milyon TL-yə yüksəldilmişdir. Halkbank vasitəsilə 1 milyon 300 min fermerə 27 milyard TL dəstək verilmişdir. Texnologiyanın inkişafı zonasında yerləşən şirkətlərdən 2 aylıq icarə haqqı alınmamışdır. Bütün tibb işçilərinə 3 ay ərzində ən yüksək tavadan performans ödənişlərinin edilməsi tapşırılmışdır. Bunun üçün 4,5 milyard TL əlavə mənbə təmin edilmişdir.

2.2. Müasir dövrdə yaranmış qlobal maliyyə böhranlarının Azərbaycanı təsiri

Qlobal böhran dünya iqtisadiyyatı üzrə sıx inteqrasiyada olmuş Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün ciddi risklərə gətirsə də, Azərbaycan Cənubi Qafqazın qonşu dövlətləri ilə müqayisədə ili müsbət nəticə ilə yekunlaşdırmışdır. Ona görə ki, Azərbaycanın iqtisadiyyatının neft ixracından əldə olunan gəlirlərin hesabı üzrə kifayət dərəcədə sərbəst maliyyə üzrə resurslar toplanmış qlobal böhranla üz-üzədir. Bu, böhrandan əvvəlki dövrdə neft hasilatının və ixracının artırılması nəticəsində yaranan valyuta üzrə ehtiyatlarının nəticəsində müəyyən olmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün yastıq rolunu oynayan qızıl-valyuta ehtiyatları böhran dövründə maliyyə və makroiqtisadi sabitliyi üzrə təminatə çevrilmişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının tarazlığı itirməməsi, qlobal böhrana qarşı yüksək müqavimət göstərməsi və ÜDM-də yüksək artımın dinamikasını qoruyub saxlaya bilməsində başqa səbəb Azərbaycanın MB-nin apardığı antiböhran siyasətinin nəticəsidir. Belə ki, daxili və xarici maliyyə mənbələri üzrə azalma vəziyyətində MB uçot dərəcəsini 15%-dən 2%-ə endirərək pul siyasətini xeyli yumşaltmağa məcbur olmuşdur. 2009-cu il dövründə qanunvericilik üzrə fərqli tədbirləri reallaşdırmışdır:

1. sığortalanmış əmanətlər üzrə məbləğ 5 dəfə artırılmış 6 min manatdan 30 min manata çatdırılmışdır;

2. banklar üzrə xarici borcun ödənilməsinə təmin etməkdən ötrü onlara lazımı köməklik göstərmişdir;

3. Qanunvericilikdə kapitallaşma məqsədi ilə banklar və sığorta şirkətləri üçün vergi güzəştləri tətbiq edilib (nizamnamə kapitalına ayrılan mənfəət vergidən azad edilib), bankların maliyyə ehtiyatları mümkün itkilərə görə əlavə olaraq artırılmışdır.

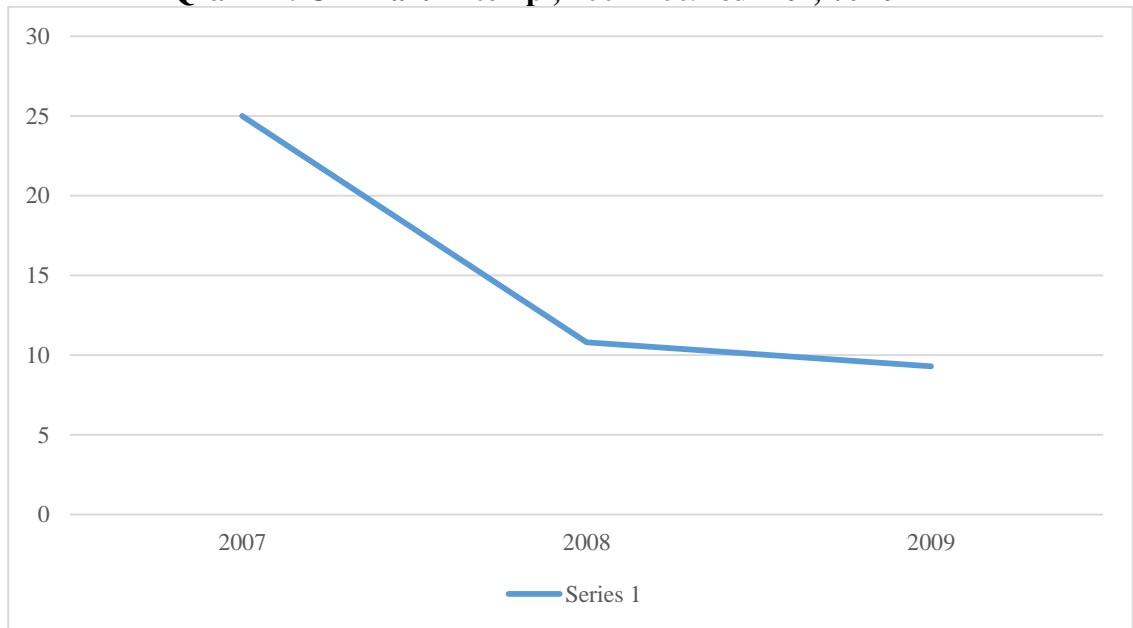
Ümumi olaraq görülən tədbirlərin 2009-cu il üzrə I rübdə bank sektoru üzrə gərginliyi aradan qaldırmağa və onun likvidliyinin sabitləşməsinə xidmət etmişdir.

Beləliklə, 2008-ci ildə II yarısında başlamış qlobal böhranla bağlı risklər sırasına Azərbaycanın iqtisadiyyat sistemində nominal ÜDM üzrə mənfəet dinamikası, adambaşına düşmüş ÜDM-də azalma, qeyri-iqtisadi göstəricilərin ümumi səviyyəsindən geri qalması daxildir. Nəticə olaraq Azərbaycanın iqtisadi sistemində böhran dövründən əvvəl olan üç il ərzində 22% olan orta illik iqtisadi artımın tempi 2009-cu ildə 9,3%-ə düşüb. Azərbaycanda real ÜDM artımı fonunda ölkənin yaxın tarixində ilk dəfə olaraq nominal ÜDM 21,2%, deflyator isə 2008-ci ildə olan 127,8%-dən 78,8%-ə düşmüşdür. Başqa sözlə desək, daha çox əmtəə və xidmət istehsal olundu, lakin əvəzində daha az pul alındı. Ümumilikdə adambaşına düşən ÜDM 2008-ci ildə olan 4,604 manatdan (5603 ABŞ dolları) 2009-cu il üzrə 3,917 manata (4874 ABŞ dolları) düşüb. Azərbaycan üzrə nominal ÜDM-in azalması neftin qiymətinin aşağı düşməsi və qeyri-neft sektorunda zəif artımla bağlıdır (İbadoğlu Q. 2009: s.3).

Azərbaycana gəlincə, 2008-2009-cu illərin qlobal maliyyə böhranı və 2014-cü ilin son rübündə başlayan proseslər (neftin qiymətinin kəskin düşməsi, valyuta bazarındakı dalğalanmalar, ixracdan kənar əsas neft tərəfdaşı, eləcə də pul tədavülü) sistemdə bəzi problemlər yaratdı, lakin ciddi vibrasiyaya səbəb olmadı. Qlobal böhranların baş qaldırdığı və təsirinin azalmağa davam etdiyi 2008-2012-ci illər üzrə ölkədəki banklar üzrə say 46-dan 43-ə düşmüş, 2014-cü il üzrə II rübdə 44-ə, son rübdə isə 45-ə qalxmışdır. Bu dövr üzrə fəaliyyətini dayandıran bankların bazar payı

çox az olub və onların ləğvi əsasən müflisləşmə deyil, qanun və qaydaların pozulması ilə bağlı olub.

Qrafik 2: ÜDM artım tempi, 2007-2009-cu illər, %-lə

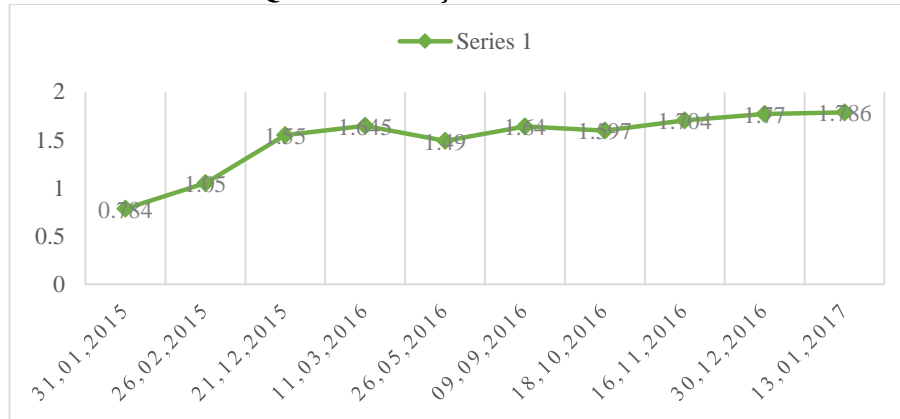
Mənbə: İbadoğlu Q. 2009: s.3.

2014-cü ilin sonlarından Azərbaycan iqtisadiyyatında neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi dünya əmtəə bazarlarına və ticarət tərəfdaşlarına mənfi təsir göstərmişdir. Mənfi təsir əsasən tədiyə balansına, daha sonra isə iqtisadi inkişafın maliyyələşdirilməsi kanalları vasitəsilə iqtisadi aktivliyə köçürülmüşdür. ABŞ dolları milli valyutaya təxminən iki dəfə artıb, maliyyə sabitliyi üçün bir sıra risklər formalaşmışdır, dövlət borcunun ödənilməsi üzrə vergi öhdəliyi yüksəlib. Azərbaycan hökuməti iqtisadi fəaliyyətinin bərpa olunması məqsədi ilə iqtisadi siyasətin yaxşılaşdırılması, institusional islahatların sürətləndirilməsi istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir.

2014-cü ilin ikinci yarısından neftin qiymətinin kəskin düşməsi fonunda manat milli valyutası qiymətini xeyli itirmişdir. Belə ki, 2015-ci ilin fevral-dekabr aylarında kəskin devalvasiya 2 dəfə həyata keçirilib və bunun nəticəsində manat qiyməti 49,6% itirib. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu, Mərkəzi Bankın sabit valyuta məzənnəsini vəd etdiyi bir il ərzində baş verdi və nəticədə bu ölkə xüsusilə ictimaiyyət və maliyyə bazarları arasında nüfuzunu kəskin şəkildə itirdi. Beləliklə,

ölkənin pul-kredit siyasətinə cavabdeh olan orqan kommunikativ bacarıqların ziyanına təsirini itirib. 21 dekabr 2015-ci il tarixli Qərarı ilə Azərbaycan Mərkəzi Bankı kurs rejimini dəyişsə də, il ərzində müdaxilə daha sərt davam edib. Ucuz neftin uzun müddət təsiri Hökumətin pul-kredit, fiskal və pul-kredit siyasətinə dağıdıcı təsirini daha da ağırlaşdırıb. Qeyd etmək lazımdır ki, ötən il dekabrın ilk günlərindən etibarən valyuta bazarlarında daha bir dəyişkənlik müşahidə edilmişdir. Son 3 ay ərzində manat rəsmi olaraq 10.7%, faktiki olaraq isə 18% itirib. Bu müddət ərzində qeyri-leqal valyuta bazarlarına qarşı mübarizə üzrə tədbirlərin sərtləşdirilməsi fonunda valyutaya çıxış faktiki olaraq mövcud olmama səviyyəsinə düşüb, paralel olaraq isə bu bazarda məzənnə daha da artmışdır (Həsənov R. 2017: s.4).

Qrafik 3: ABŞ dolları / Manat

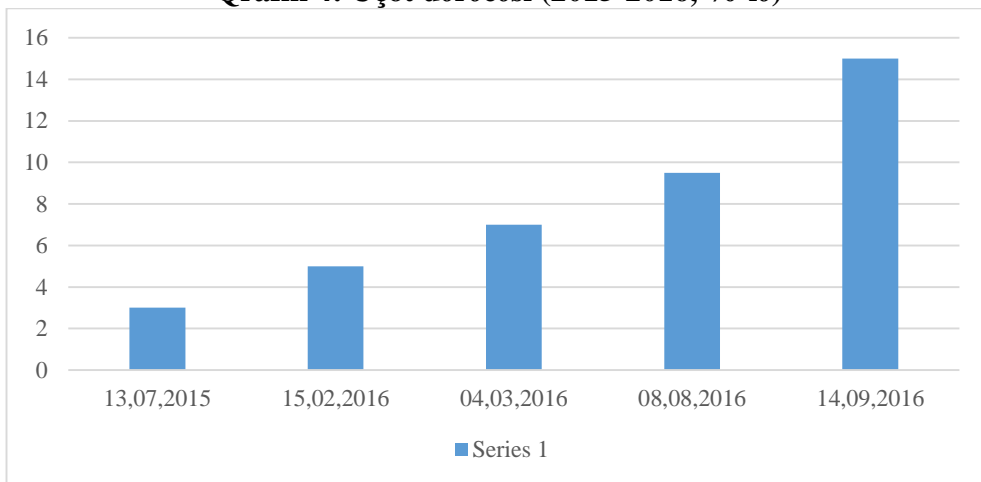
Mənbə: <https://www.stat.gov.az/menu/4/e-reports/>

2016-cı ildə MB hökumətlə birlikdə onun sərəncamında olan bu imkandan istifadə edərək, valyuta bazarını inkişaf etdirməyə çalışacaq və bu kontekstdə valyuta məzənnəsinin kəskin dəyişməsinə, həmçinin 2016-cı ildə manatın məzənnəsi valyuta bazarında tələb və təkliflə bağlı fundamental amillərin təsiri altında, - deyə məlumatda bildirilir.

Baxmayaraq ki, pul bazası 2015-ci ilin sonu ilə müqayisədə 13,9% artaraq, 2014-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 31,8% və ya 3,68 milyard manat azalmışdır. Manat valyutasının kütləsinin azalması valyuta bazarlarında təzyiqli azaldan amillərdən biridir, lakin nəticədə bu, fəaliyyətə mənfi və iqtisadi təsir göstərmişdir. Təsadüfi deyil ki, kommersiya bankları manatla kreditlərin

verilməsində maraqlıdırlar və büdcə xərclərinin depozitləri MB-ın sərt pul nəticəsidir. Belə ki, 2016-cı ilin noyabr ayında ölkə iqtisadiyyatının kreditləşdirilməsi 2015-ci ilin sonu ilə müqayisədə 5,5 mlrd manat və ya 25,1%, 16,27 mlrd manat təşkil edib. Bu, Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsinin artırılması üzrə pul-kredit siyasəti ilə paralel olaraq fəaliyyət göstərir ki, bu da manatın dəyərdən düşməsinin qarşısını alır. Nəticədə, maliyyə bazarının iştirakçıları 2016-cı ili 15% dərəcəsi ilə başa çatdırmalı və 3% uçot dərəcəsi ilə başlamalıdır. Başqa sözlə, bu il diskont dərəcəsi 5 dəfə yüksək idi.

Qrafik 4: Uçot dərəcəsi (2015-2016, %-lə)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/menu/4/e-reports/>

Covid-19 pandemiyasının yayılması da Azərbaycan iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərmişdir. 2020-ci ilin mart ayından etibarən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Operativ Qərarı da virusun sağlamlığa təsirinin minimuma endirilməsi məqsədilə ölkə ərazisində karantin rejimini elan etmişdir. Aşağıdakı şərtlər daxilində bu rejim sərtləşdirilib, Bakıdan və bir sıra şəhərlərdən kommərsiya məqsədləri ilə çıxış və çıxış sentyabrın 8-dək məhdudlaşdırılıb. Bu məhdudiyyət Azərbaycan Statistika Komitəsinin dərc etdiyi məlumatlara görə, ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə (ilin birinci yarısı) regional iqtisadiyyatlara da toxunub (Yusifzadə T. 2020: s.2).

19 mart 2020-ci il tarixində koronavirus (COVID-19) qlobal neft və birja bazarında dalğalanmalar Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, məşğulluğa, sahibkarlığa, makroiqtisadi sabitliyə mənfi təsirlər göstərmişdir. Bu təsirlərin

qarşısını almaq üçün 4 aprel 2020-ci ildə Tədbirlər Planı hazırlanmışdır. Tədbirlər Planında üç əsas istiqamət üzrə olan “İqtisadi artıma və sahibkarlığa dəstək”, “Məşğulluq və sosial rifaha dəstək” və “Makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə dəstək” proqramları həyata keçirilmişdir. Pandemiya dövründə həyata keçirilən dəstək paketləri arasında sosial proqramlar xüsusi yer tutur və bu, böyükdür. Pandemiyanın zərər verdiyi 20 min əməkdaş üçün 304 fəaliyyət sahəsində iş saxlamaq üçün onların əmək haqqının əsas hissəsi dövlət tərəfindən ödənilir və mütəmadi olaraq elektron portal vasitəsilə izlənilir. Dövlət sektorunda 910 min nəfər çalışmış, özəl sektorda isə 719 min nəfərə əmək haqqı verilmişdir. İş yerlərinin qorunması məqsədilə 292,4 min fərdi sahibkar və 248,5 min digər mikro-kredit götürən şəxs ümumilikdə 43,9 min manat maliyyə dəstəyi alıb. Sosial müdafiənin təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərdən biri 190 manat məbləğində birdəfəlik müavinətin verilməsidir ki, bu da ölkədə yaşayış minimumuna uyğundur. Xüsusi karantin rejimi şəraitində birdəfəlik ödəniş pandemiya nəticəsində işsiz qalanlara, eləcə də qeyri-rəsmi şəkildə işləyənlərə ödənilmişdir. Ciddi karantin rejiminə görə 600 aztəminatlı vətəndaş cəmi altı ay ərzində 450 milyon dollar alacaq. İamantirlərdə vəsaitlərin olması şərti ilə birdəfəlik ödəniş həyata keçirilib. Tədbirlərdən biri də əhalinin sosial cəhətdən zəif təbəqələrinin ailələrindən olan tələbələrin təhsil haqqının ödənilməsi ilə bağlı xərclərin ödənilməsi üçün xüsusi vəsaitin ayrılması olub. Bu səbəbdən büdcədən təxminən 40 mln manat ayrılmışdır ki, bu da 20 mindən artıq tələbənin təhsil haqqını ödəyir (Həsənlı Y.H., Musayeva C.Q. 2021: s.39).

İqtisadi böhran Avrozonanın və Azərbaycanın iqtisadiyyatına birbaşa və dolaylı təsir göstərmişdir. Anti-tədbirlər virusun zərərli təsirini azaltdı və bu maneələr bir çox həyatını xilas etdi. Belarusdan başqa digər ölkələrdə hökumət ümumi karantin tətqdim etdi. Sərhədlərin bağlanması, kommersiona və turizm uçuşlar mövsümi iş yerləridir. Eyni zamanda, dünya üzrə xammal qiymətlərinin azalması Azərbaycan və Belarusa birbaşa təsir edib, qiymətlərin azalması isə regionda baş verən mənfi nəticələri daha da dərinləşdirib. Statistikaaya görə, 2019 - cu ildə ÜDM-in ən aşağı

artımı Belarus (1,2%), Rusiya (1,3%) və Azərbaycan (2,5%), Türkmənistan (6,3%), Tacikistan (7,5%) və Gürcüstan (5,6%) üzrə qeydə alınıb. 2020-ci ildə hökumətin böhran əleyhinə siyasəti nəticəsində makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində Azərbaycanda iqtisadi fəallıq 4% azalıb. İqtisadiyyata qarşı məhdudlaşdırıcı tədbirlər əmək və məşğulluq bazarının vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Beynəlxalq əmək Təşkilatı qeyd edir ki, qlobal işsizlik dünyada 5,3 milyondan 24,7 milyona qədər insanı əhatə edir. Makroiqtisadi təhlil və Proqnozlaşdırma Mərkəzinin qiymətləndirmələrinə görə, qısamüddətli perspektivdə 25 milyon insan işləyə bilər ki, bu da kifayət qədər çoxdur. Beynəlxalq əmək Təşkilatının məlumatına görə, iyun ayı işləyən yoxsulların sayının artmasına təsir edəcək: onların sayı 20,1-35,0 milyon nəfər artacaq. Dünya İqtisadi Forumunun məruzəsinə görə, 4 milyarddan çox insan epidemiya səbəbindən evlərini tərk etməmiş, sosial problemləri kompensasiya etmək üçün onları təcrid etmişdir. Qlobal epidemiya müəssisələr üçün maliyyə çətinlikləri yaratmaqla və onların fəaliyyətini məhdudlaşdırmaqla iqtisadi fəallığa təsir göstərmişdir. Beynəlxalq əmək Təşkilatının məlumatına görə, iş yerlərinin azalması ciddi olub. Bəzi dövlətlər iş yerlərinin qorunması üçün tədbirlər görsələr də, bütövlükdə dünyanın bu regionunda sabitliyi qoruyub saxlamaq mümkün olmamışdır (Həsəni Y.H., Musayeva C.Q. 2021: s.39).

Belə ki, 2019-cu ilin fevral ayında covid-19 pandemiyasına görə dünyada iş yerlərinin sayı 57%, apreldə isə 85% azalıb. Beynəlxalq əmək Təşkilatının “COVID - 19 və iş həyatı” adlı məruzəsində pandemiyanın yaratdığı sosial problemləri azaltmaq və ya aradan qaldırmaq üçün qəbul edilməli olan əsas tədbirlər sadalanır. Bəzi üzv dövlətlər qısa müddətdə sosial müdafiənin genişləndirilməsi, iş vaxtının, ödənişli məzuniyyətin azaldılması, müəssisənin ölçüsündən asılı olmayaraq müəssisələrə maliyyə və vergi dəstəyinin göstərilməsi, habelə iqtisadiyyatın konkret sektorlarına kredit və maliyyə dəstəyinin verilməsi üçün tədbirlər görüblər. 2020-ci il üzrə ölkəmizdə 129 min yeni iş yerləri açılmışdır və iş yerlərində 54,9 %-i özəl sektorun payına düşüb. Ölkə üzrə yeni yaradılan iş yerlərində 6,2 % yeni yaradılan

müəssisə, təşkilatlarda 0,3 faiz, yenidən təşkil olunmuş müəssisələr və təşkilatlar üzrə 74,8 %, hazırki müəssisələr və təşkilatlar üzrə 18,7 % təşkil edib. İş yerlərinin artmasının səbəblərindən biri də özəl sektorda inzibati tədbirlərlə əmək müqavilələrinin bağlanması və haqqı ödənilmiş ictimai iş yerlərinin artırılmasıdır. Bununla belə, Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin hesabatına əsasən, 2020-ci il üzrə ölkəmizdə 20,1 min iş yeri açılmışdır. İş yerlərində 20,4 % müəssisələrin və təşkilatların bağlanması, 79,6 %-i isə sıxlığın artması səbəbindən bağlanmışdır (Həsəni Y.H., Musayeva C.Q. 2021: s.37).

İqtisadi fəallığın zəifləməsi və iş yerində dayanmaların mövcudluğu səbəbindən əhalinin gəlirlərinin dinamikasında azalma müşahidə olunur. 2020-ci il üçün ölkə əhalisinin nominal gəlirləri əvvəlki illə müqayisədə 1,8% azalıb və 55726,1 milyon nəfər təşkil edib, 2021-ci ilin yanvar ayı ərzində müvafiq göstərici 4011,2 milyon manat təşkil edib. 2019-cu ildə 51169,6 milyon manat, 2020-ci ildə 50689,6 milyon manat və 2021-ci ilin yanvarında 3577,7 milyon manat təşkil etmişdir

2.3. Pandemiyadan öncə və pandemiya dövründə Azərbaycanın iqtisadiyyatının vəziyyətinin təhlili

Qlobal pandemiyanın elan edildiyi və təqvim günlərinin demək olar ki, yarısının ciddi karantində olduğu 2020-ci il geridə qaldı. Heç bir böhran dünya iqtisadiyyatına 1930-cu illərdəki tənəzzül qədər ağır zərbə vurmadı. Təkcə ona görə deyil ki, iqtisadiyyatlar gözlənilməz və hazırlıqsız prosesə cəlb olunublar, həm də ona görə ki, böhran iqtisadiyyatdan kənardan - səhiyyə sistemindən gəldi. Maddi problemi olmayan normal, sağlam və fəaliyyət göstərən müəssisələr karantində dayanmağa, istehsalı saxlamağa və işçilərini ixtisar etməyə məcbur oldular. Son bir il ərzində hökumətlər həm istehsal sektorunda (aşağı tələb və ya artıq təklif), həm də maliyyə sektorunda böhranlara uyğunlaşdılar.

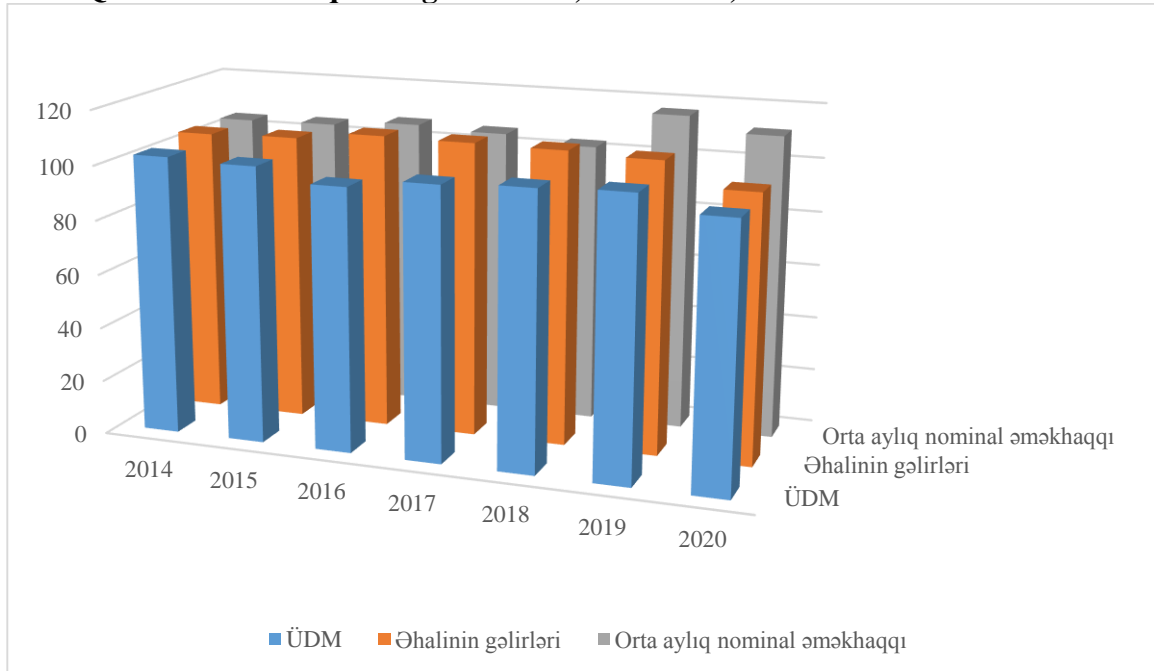
2016-cı ildə Prezident İlham Əliyev Strateji Yol Xəritəsini qəbul etmişdir. 2017-ci ildən 2018-ci ilə qədər Azərbaycan iqtisadiyyatı xarici şokların mənfi nəticələri nəticəsində yaranmış başlanğıcda vəziyyətdən çıxaraq, qısa müddətdə sabitləşib və nəticə etibarilə 2019-cu ildə bərpa olunma dövrünü keçib və 2020-ci ilə qədər inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan Doing Business Report-ın hesabatına əsasən, dalbadal iki il dünyanın ən uğurlu ölkələri sırasında olub və 25-ci yerdə 190 ölkə arasında irəliləyişə nail olub. 2019-cu il dövrü təkcə inqilabi sosial islahatlarla deyil, həm də dövlət idarəçiliyi İslahatları və iqtisadi islahatlarla yadda qalıb. Lakin, covid-19 pandemiya dövrünün sonunda iqtisadi inkişaf dövrünün tsiklinin pik mərhələsinə daxil edilməsinə icazə vermədi. Azərbaycan iqtisadiyyatı da ümumdünya tendensiyasına uyğun olaraq, 4,3 faiz azalaraq 2020-ci ildə resessiyaya daxil olub (2021-ci ilin ilk 9 ayı: iqtisadi artımın bərpası və post-konflikt quruculuğu, 2021: s.4).

Şübhəsiz ki, iqtisadi tənəzzülün ən ciddi nəticəsi işsizliyin kütləvi şəkildə artması olmuşdur. Rəsmi təbliğat Azərbaycanda uzun illər işsizliyin problem olmadığını göstərsə də, ilk andan bəllidir ki, dərin böhran şəraitində problemi gizlətmək mümkün olmayacaq, baxmayaraq ki, rəsmi statistika işsizliyin səviyyəsinin indiyədək olan göstəriciləri üstələmədiyini göstərir. Nazirlər Kabinetinin 4 aprel 2020-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş tədbirlər planında işini

itirmiş vətəndaşlara yardım göstərib. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyindən verilən məlumata görə, xüsusi karantin rejimində 600 min nəfər aztəminatlı vətəndaşın işsiz və qeyri-formal məşğul olduğu müəyyən edilib, aprel-may ayları ərzində birdəfəlik ödəmə üçün ümumilikdə 228 milyon manat vəsait ayrılıb.

İlkin məlumatlar əsasında, 2019-cu il üzrə ölkəmizdə ÜDM istehsalı əvvəlki il ilə müqayisə etdikdə 2,2 % artmış, yəni, 81681,0 mln. manat olmuşdur. 2019-cu ildə iqtisadiyyatda neft-qaz sektoru üzrə əlavə dəyərdə 3,5 %, neft-qaz sektoru üzrə isə 0,4 % artmışdır. ÜDM-in 41,4 %-i sənayedə, 10,0 %-i ticarətdə, maşın təmirində, 7,3 %-i tikintidə və anbarda, 5,7 %-i kənd təsərrüfatında, meşə təsərrüfatında və balıqçılıqda, 2,4 %-i turistlərdə və ictimai iaşədə, 1,8 %-i məlumatda və rabitədə, 16,7 %-i isə digər sahələrdə cəmlənmişdir. Digər məhsullar, xalis məhsul və idxal vergisi isə ümumi regional məhsulun 8,7 faizini təşkil edib. Adambaşına düşən ÜDM 8247,0 manat təşkil etmişdir (<https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4442>).

Qrafik 5: Makroiqtisadi göstəricilər, 2014-2020, əvvəlki ilə nisbətən faizlə

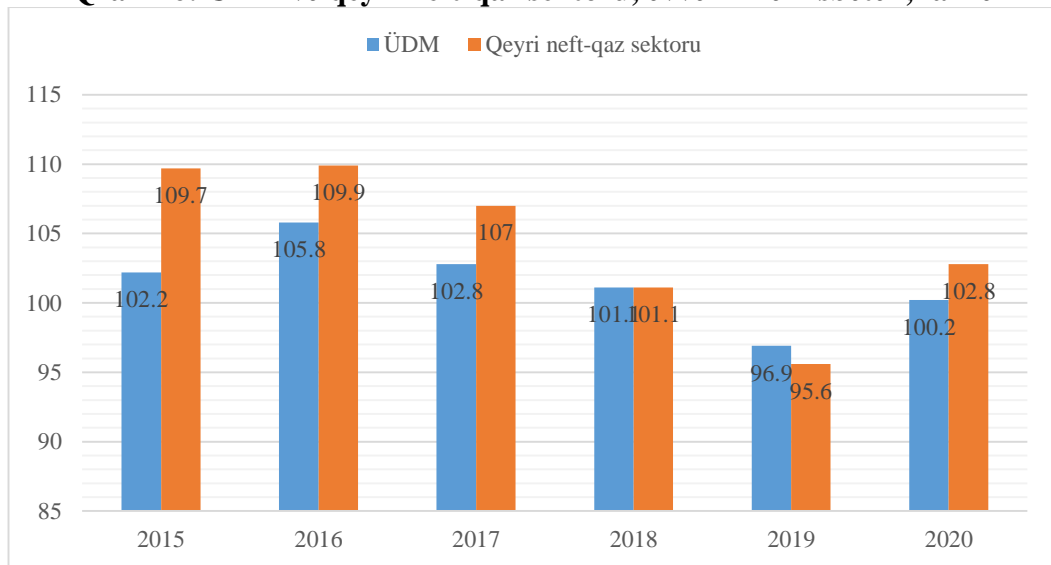
Mənbə: <https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=1>

İlkin məlumatlara görə, 2020-ci il üzrə ölkəmizdə 72 mlrd 432,2 mln manat dəyərində ÜDM istehsal edilmişdir ki, bu da 2019-cu il ilə uyğun dövrü müqayisə

etdikdə 4,3 faiz azdır. İqtisadiyyatda qeyri neft-qaz sektoru üzrə əlavə dəyərin 2,6 %, neft-qaz sektoru üzrə 7,0 5 azaldığı müşahidə edilmişdir. ÜDM istehsalının 33,7%-i sənayenin, 11,5%-i ticarətin payına düşür, avtomobil təmiri, 7,7% tikinti, 7,1 %- nəqliyyatın və anbar təsərrüfatının, 6,9 %-i kənd təsərrüfatının, meşə təsərrüfatının və balıqçılığın, 2,0 %-i informasiyanın və rabitənin, 1,2 %-i turistləri yerləşdirmə və ictimai iaşənin, 20,2 %-i digər sahələrin payına düşmüş, xalis vergilər məhsul və idxal ÜDM-in 9,7%-ni təşkil edib. Adambaşına düşən ÜDM 7262,8 manat olmuşdur. Bu da əvvəli ilə nisbətən 0,8 dəfə azalma deməkdir.

Bununla belə, Dövlət Statistika Komitəsinin ötən il hazırladığı əmək bazarına dair nəşrdə təqdim olunan məlumatlar göstərir ki, 2010-2019-cu illərdə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının dövlət məşğulluq orqanlarında işsizlərin sayı 81,3 min nəfər olub. Təşkilatın işsiz kimi tanıdığı şəxslər üzrə say 258 min nəfəri keçmədi. Bu kontekstdə hökumətin “600.000 aztəminatlı insanlar qeyri-rəsmi şəkildə işini itirdi” ifadəsini işlətmək Covid-19 pandemiyasının ölkəmizdə böyük işsizlik problemini yaratdığının rəsmi etirafıdır. 2018-ci il ilə müqayisə etdikdə 2019-cu il üzrə iqtisadi artımda 2,2 %, həmçinin qeyri-neft-qaz sektorunda 3,5 %, kənd təsərrüfatı 7,2 %, qeyri-neft-qaz sənayesi 14,3 %, əhali üzrə nominal gəlirlər 7,4 % artmışdır. Ümumi olaraq, son 16 ildə ölkədə ÜDM 3,4 dəfə, həmçinin qeyri neft-qaz sektorunda 2,9 dəfə, sənayenin istehsalı üzrə 2,7 dəfə artım olmuşdur.

Qrafik 6: ÜDM və qeyri neft-qaz sektoru, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=1>

Kapitala yönəldilmiş vəsait 2,9 dəfə, yük daşımaları 2,1 dəfə, rabitənin informasiya xidmətləri üzrə həcm 14,2 dəfə, dövlət büdcəsində gəlirlər 20,0 dəfə, xərclər 19,8 dəfə, əhali üçün nominal gəlirlər 9,9 dəfə, əməkhaqqı 27,8 dəfə artıb, minimum əmək pensiyası 10,0 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsində 6,4 dəfə, həmçinin idxalda 5,2 dəfə, ixracda 7,6 dəfə, qeyri-xammal və qaz məhsulları üzrə ixracda 5,2 dəfə artım olmuş, işsizliyin səviyyəsi 9,2 %-dən 4,8 %-ə, yoxsulluğun səviyyəsi 44,7%-dən 4,8%-ə qədər enmişdir. (<https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4456>).

Diagram 1: 2020-ci ildə yaradılmış iş yerləri, %-lə

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=1>

Bundan əlavə, İƏT tərəfindən hazırlanan aylıq sosial-iqtisadi bülletenlərdə dərc olunan məlumatlar göstərir ki, İƏT tərəfindən işsiz kimi tanınan şəxslərin sayı 2020-ci ilin əvvəlindən 114 min nəfər və ya 45,2% artmış 252 min nəfərdən 366 min nəfərə çatmışdır (<https://bakuresearchinstitute.org/az/pandemic-2020-key-outcomes-for-azerbaijans-economy/>).

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında rəsmi mexanizmlərin işsizliyin real səviyyəsini üzə çıxara bilmədiyi məlum məsələdir. Mühüm səbəb kimi ölkədə formal olaraq işsizlikdən sığorta ödəyən iqtisadi fəal insanların sayının az olmasıdır. Misal üçün, BƏT-nin məlumatına görə, hazırkı vəziyyətdə İEÖ-də (Almaniya, ABŞ, Norveç və s.) işçi qüvvəsində 85-90% işsizlik üzrə sığorta ilə əhatələnib və potensialla qarşılaşdıqda işsiz kimi qeydiyyatda düşə

bilirlər. Statistik göstəricilər Azərbaycanda bu rəqəmin 32%-ə yaxın olduğunu göstərir. Digər mühüm səbəb odur ki, Azərbaycanda xeyli sayda hüquqi işçi var ki, hüquqi status onların işsiz qalmasına və işsiz sayılmasının qarşısını alır. Belə ki, Vergi Məcəlləsinin 220.5-ci və 220.10-cu maddələrində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlar kimi işçilərin böyük qrupu müəyyən edilir.

Yuxarıda qeyd olunan iki səbəbə görə pandemiya zamanı işsizliyin həqiqi miqyasını müəyyən etmək mümkün olmadı. Bundan başqa, 10 ay ərzində işsizlərin sayının 45% artması vəziyyətin nə dərəcədə kritik olduğunu və işsizliyin artım dinamikasının necə olduğunu göstərir. Pandemiyanın işsiz insanlara necə təsir etdiyini bilmək vacibdir. Məsuliyyətli və peşəkar rəhbərliyin risk yönümlü sosial siyasətin işlənilib hazırlanması baxımından yoxsulluğun real miqyasını və səbəblərini dəqiq müəyyənləşdirməsi xüsusilə vacibdir. Bununla əlaqədar olaraq, pandemiyanın elan edilməsindən sonrakı 3-4 ay ərzində bütün regionları əhatə edən tədqiqatlara əsaslanaraq, sürətli yoxsulluğu təmin etmək və onun nəticələrinə əsaslanaraq sosial siyasətə dəyişikliklər etmək olar.

2017-2019-cu illərdə Mərkəzi Bank da yüksək kreditləşmənin dayandırılması və il ərzində iqtisadi aktivliyin azalması, iqtisadiyyata pul təklifinin məhdudlaşdırılması nəticəsində kreditləşməni 3,3% azaldıb. 2019-cu ildə maliyyə ekspansiyasının kəskin ləngiməsi fonunda əvvəlki illərlə müqayisədə pul bazasının çox yüksək artım tempi (27,3%) kreditləşmənin 17,5%-ə qədər artım dövrünə uyğun olub. Bu sübut edir ki, kreditləşmə maliyyə inkişafında deyil, iqtisadiyyatda pula tələbin artırılmasında həlledici amildir.

Qrafik 7: Geniş pul kütləsi, manatla

Mənbə: <https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators>

Covid-19 pandemiyası dövründə makroiqtisadi şəraiti əks etdirən digər mənbə tədiyyə balansıdır. Tədiyyə balansı hesabat dövründə mallar, xidmətlər və maliyyə alətlərinin əsasında rezidentlərin və qeyri-rezidentlər arasında iqtisadi münasibətlərin statistik hesablamaları sistemidir. Cari əməliyyatlar balansı rezidentlərin mövcud iqtisadi şəraitdə xarici təşkilatlara qarşı qalib və ya uduzduğunu göstərir. Bu onu göstərir ki, milli iqtisadiyyat mənfəət saldo ilə itkilər yaşayır və müsbət saldo olan milli iqtisadiyyat rezidentlərlə münasibətdən daha uğurlu olur. Tədiyyə balansının iqtisadiyyatda kapitaldan ötrü cəlbediciliyini ümumi qiymətləndirmək şəraiti yaradır. MB-ın son statistik nəticələrinə əsasən, 2016-cı ildən bəri ilk dəfə olaraq 2020-ci ilin doqquz ayında Azərbaycanda cari hesab kəsiri (208,3 milyon dollar) yaranmışdır. Həmçinin, kəsir maliyyə hesabını keçmədi: 2,106 milyard dollar mənfəət saldo qeydə alınıb.

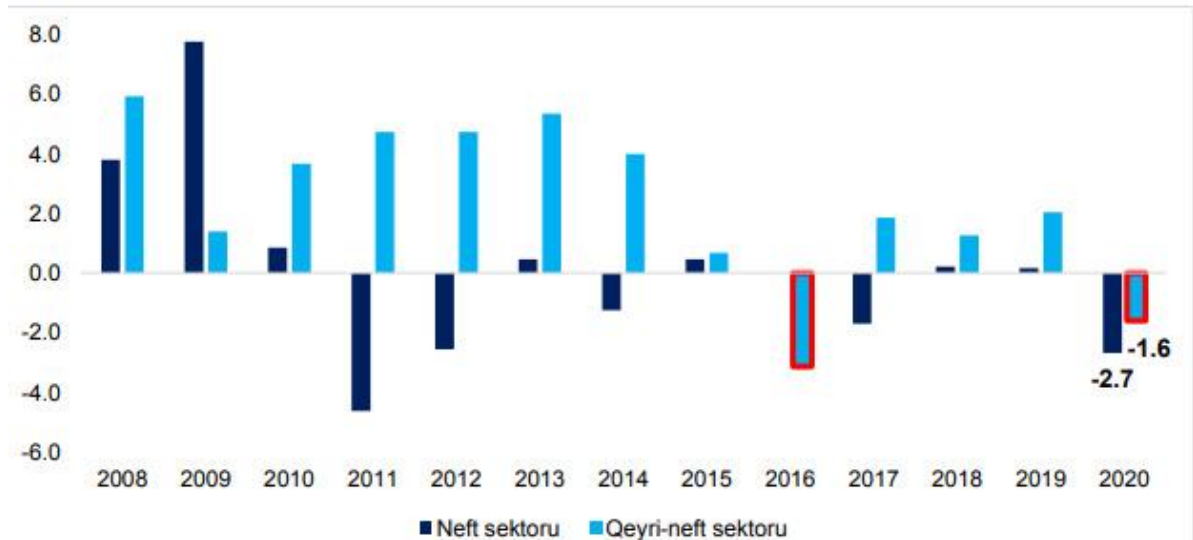
Tədiyyə balansının mənfəət olmasına baxmayaraq, hökumət il boyu manatı dollara nisbətində (1 dollar = 1,7 manat) saxlaya bildi. Ümumi olaraq Mərkəzi Bankın məlumatlarından görünür ki, manat bir çox xarici iqtisadi tərəfdaşların valyutaları qarşısında nominal olaraq möhkəmlənib. 2015-ci ildə baş vermiş devalvasiyadan sonra Azərbaycanda milli valyutanın real məzənnəsi son 10 ayda xeyli artıb. 2020-ci il üzrə manatın qeyri-neft sahəsində real məzənnəsində 6,6% artım qeydə alınmışdır. Milli valyutanın real şəkildə möhkəmlənməsi mənfəət prosesi və yerli iqtisadiyyatın rəqabətini azaldır. Manat türk lirəsinə qarşı 31,5%, Belarus rubluna qarşı 22,2%, rus rubluna 19,5 %, Ukrayna qriunasına qarşı 18,9 %, Gürcüstan lirəsinə qarşı isə 15,1% dəyər təşkil etmişdir.

Qlobal iqtisadiyyatdakı qeyri-müəyyənlik və bu qeyri-müəyyənliyə həssas neft qiymətləri fonunda makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək məqsədilə ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm ekzogen göstəricilər kimi qiymətləndirilə bilən neft qiymətləri və büdcə xərcləri ilə bağlı bir sıra ssenarilərin olmaması, xüsusi aktualıq kəsb etmişdir. Şəraitlərin pisləşməsi iqtisadi təsirləri müəyyənləşdirməyi çətinləşdirmişdir.

Ölkənin iqtisadi tənəzzülünün təqribən 62,0%-i neft sektorunda baş verib ki, bu da neft hasilatının azalması və neft hasilatının proqnozlaşdırılardan aşağı olması ilə

əlaqədar olub ki, bu da DNF transfertləri istisna olmaqla, dövlət büdcəsinin neft gəlirlərinə təsir edib. ÜDM-in neft tərkibi baxımından həm neft, həm də qeyri-neft sektorlarında azalma qeydə alınıb, lakin neft sektorunda daha sürətli eniş iqtisadi tənəzzülə daha çox təsir edib. Hesablamalara görə, ölkədəki iqtisadi tənəzzülün təxminən 62%-i neft sektorunun payına düşüb. Ümumiyyətlə, son 10 ildə neft sektorunun ÜDM-in artımına dəstəyi xeyli zəifləyib və əvvəlki illərdə bu sektorun dominant mövqeyi qeyri-neft sektoruna keçib (Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsinin icrası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə və Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabatda Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi, s.15).

Şəkil 4: Neft və qeyri-neft sahələrinin iqtisadi artıma təsiri

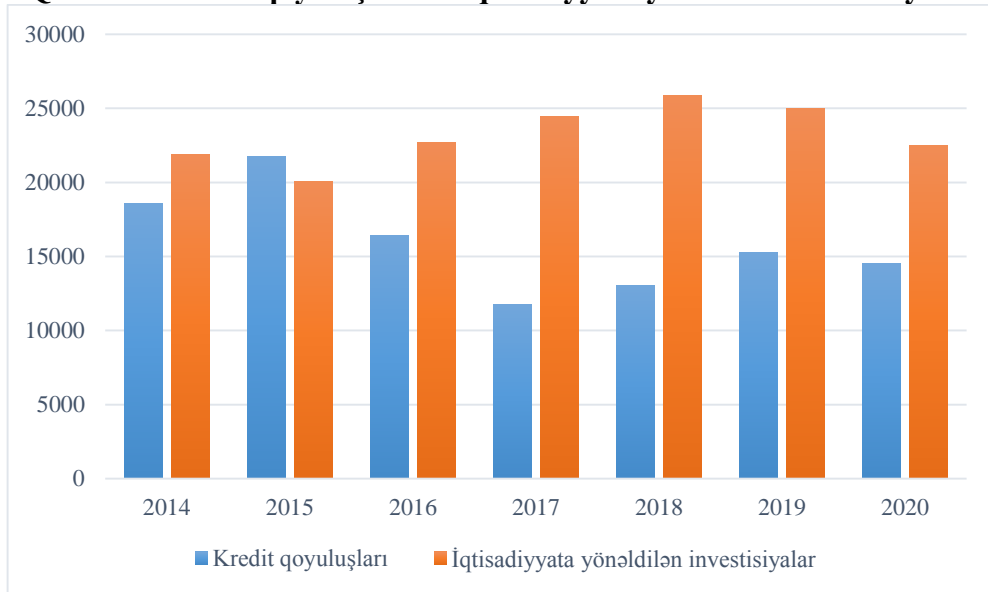

Mənbə: “Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsinin icrası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə və Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabatda Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi, s.15.

2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasında sosial və iqtisadi sahələrin inkişafı üçün əsas fondlara bütün maliyyə mənbələri üzrə yönəldilmiş vəsaitin 2019-cu il ilə müqayisə etdikdə 8,3 faiz azalaraq 17 028,1 mln. manat olmuşdur. Hesabat dövründə neft-qaz sektoruna investisiyalar 2020-ci il üzrə 2,3 % artım olmuşdur. Qeyri neft-qaz sahəsinə investisiyalar 12,3 faiz azalaraq 11 148,4 mln. manat, həmçinin qeyri neft-qaz sahəsinə investisiyalar 12,1 faiz azalaraq 3 001,3 mln. manat olub. Xərclərin 11175,8 mln. manat yaxud 65,6 faizi məhsul istehsalına,

4485,3 mln. manat və ya 26,4 faizi əmək xərclərinə, 1367,3 mln. manat yaxud 8 % mənzil tikintilərinə sərf edilmişdir. İnvestisiyaların 119,11,1 mln. manat yaxud 69,9 faizi 10954,1 mln. manat yaxud daxili vəsaitin 64,3 faizi tikinti-quraşdırma işlərinə sərf edilmişdir. Əsas kapital üzrə yönəldilən vəsaitdə ümumi məbləğin 50,4 %-ni təşkilat və müəssisələr, 27,6 faizini büdcə vəsaitləri, 6,2 faizini bank kreditləri, 5,7 faizini öz vəsaitləri, 8,6 faizini digər vəsaitlər, 1 faizini əlavə olaraq büdcə dövlət vəsaitləri təşkil edib.

Qrafik 8: Kredit qoyuluşları və iqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=1>

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində COVID-19-un yayılmasının çatışmazlıqları yaxın onilliklərdə bu sistemi dəyişdirməyə imkan verəcəkdir. Artıq son illərdə, xüsusən 2008-ci il maliyyə böhranından sonra populizmin yayılması antiqloballaşma meyllərinin güclənməsinə və proteksionist iqtisadi siyasətin tətbiqinin genişlənməsinə səbəb olub. Belə olan halda hal-hazırda olan böhran yaratdığı iqtisadi problemlərlə bu prosesi daha da sürətləndirəcək. Bu, 1980-ci illərdən BİM-də əsas rol oynamış neoliberal sistemdə münasibətlərin daha da pis vəziyyətinə düşməsinə gətirib çıxaracaq. Bu, onların iqtisadi sisteminin davamlılığı ilə bağlı müzakirələrin intensivləşdiyi ABŞ-da xüsusilə nəzərə çarpacaq.

COVID-19-un artımın üzə çıxadığı qlobal iqtisadi problemlərin Azərbaycanın iqtisadiyyatına xüsusilə neft bazarındakı volatillik hesabına təsir göstərir. Neft üzrə

qiymətin sürətlə aşağı düşməsi virusun yayılması ilə birbaşa bağlı olmasa da, pandemiyanın yayılmasının neft qiymətlərinə təsirini sənəitməsi OPEC+ ölkələrinin razılıq müddətini uzatmasına mane olub. Neft bazarında mövcud vəziyyət uzun sürməyəcək siyasi mübarizənin nəticəsidir. Çünki hazırkı qiymət səviyyəsi müharibə edən tərəflərin heç birinə sərfəli deyil. Ona görə də bu ölkələrin qısa müddətdə razılığa gələcəyini gözləmək olar. Bununla belə, razılaşma əldə olunsa belə, neftin qiyməti əvvəlki səviyələrə qalxmayacaq. Koronavirusun yaratdığı iqtisadi problemlər neft qiymətlərini aşağı saxlayacaq, eyni zamanda qlobal tələbi uzun müddət aşağı saxlayacaq.

Koronavirusla mübarizə Azərbaycanın büdcə xərclərinin artmasına səbəb olub. Koronavirusun yayılması ilə əlaqədar tətbiq edilən karantin rejimi ilə əlaqədar bir çox sahibkarlıq subyektləri fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qalıb. Bu, müxtəlif sahibkarlıq subyektlərinin, xüsusən də sahibkarların itkilərinə səbəb olub. Eyni zamanda, iqtisadiyyata dəymiş ziyanın aradan qaldırılması üçün dövlət büdcəsi üzrə 1 mlrd manat dəyərində vəsait ayrılması vəziyyətdən çıxmaq üçün düşünülməmiş addım idi. Bu, 2020-ci ildə büdcə kəsirinin artımına gətirib çıxarmışdır. Bu, müsbət hal olmasa da, dövlət xərclərini artırdığından, ölkədə strateji valyuta üzrə ehtiyatlar ona yaranan yükün öhdəsindən gəlməyə şərait yaradır.

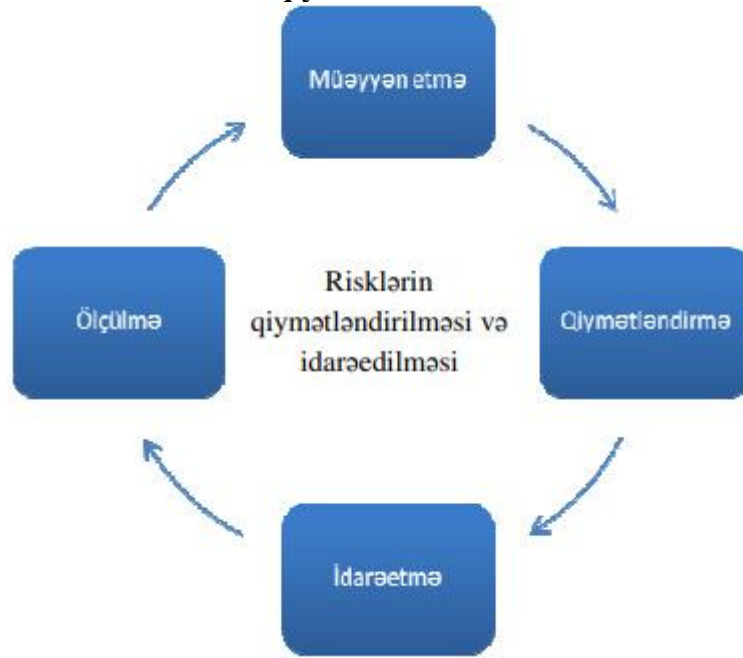
III FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BAŞ VERƏN BÖHRAN HADİSƏLƏRİ VƏ II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN YARATDIĞI İQTİSADI RİSKLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİ VƏ NƏTİCƏLƏR

3.1. Böhran və müharibənin yaratdığı iqtisadi risklərin qarşısının alınmasında yaranan problemlərin həll istiqamətləri

Böhran və müharibələrin yaratdığı iqtisadi risklərin idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi faktı ilə yanaşı, həm də qiymətləndirmə və idarəetmə imkanları nəzərdə tutulur. İqtisadi riskləri kəmiyyətə qiymətləndirmə metodlarını iki qrupa ayırmaq mümkündür. Birinci qrup üsullar rəsmiləşdirilmiş prosedurların köməyi ilə bu və ya digər vəziyyət tam yaxud qismən ifadə edilmək cəhdlərinə dayanır. Bunlar tədqiq olunan hadisələrin bu hadisələrin arasında olan əlaqələri nəzərə almaqla inkişafı üzrə məntiqi göstərən prosedurlar hesab olunur. Bu metodları istifadə etmək öyrənilən proseslər üzrə qarşılıqlı təsirin mümkün xarakteri haqqında işçi fərziyyələrin işlənilib hazırlanmasını, mövcud imkanlara əsaslanaraq, riyazi qanun üzrə və ya nəzərdən keçirilən hadisələri inkişaf etdirməyi kəmiyyət olaraq göstərən qaydalar üzrə toplunun formalaşmasını nəzərdə tutur. Bu qrupa aid olan metodların tətbiqi mürəkkəb hesablama qurğusunun, çoxlu sayda hesablama və analitik vasitələrin olması ilə xarakterizə olunur.

Amerika iqtisadçılarının texniki yeniliklərin qiymətləndirilməsində təklif etdiyi yanaşma risk dərəcəsinə (texniki və kommersiona uğurunun ehtimalı kimi) aydınlaşdırmaq üçün xüsusi maraq kəsb edir. Bu yanaşmaların mühüm xüsusiyyətləri ndən biri qeyri-müəyyənlik şəraitində gözlənilən nəticələrin ehtimal xarakteri və ümumi xərclər ilə bərabər gözlənilən faydaları nəzərə almaq fikridir. Texniki və kommersiona uğurunun ehtimalı, risklərin nəzərdə tutulması və onun dərəcəsinə qiymətləndirilməsindən ötrü yenilik nəticəsində əldə ediləcək məhsulun xarakteri və digər amillərlə müəyyən edilir.

Sxem 4: Risklərin qiymətləndirilməsi və idarəedilməsi

Mənbə: Kazımlı X., Quliyev İ. 2011: s.158.

Risklər üzrə mənfi nəticələrin azaldılmasının, risklərin paylanması və risklərin idarə edilməsi sahəsində diversifikasiyanın artırılmasının mümkün yollarından biri iqtisadi təsisatların yaradılması və termoslarda skatların daha sərfəli alınması və satışıdır. Bu səbəbdən şirkət daim müxtəlif iqtisadi təsisatların yaradılması və onların maraqlarını ən yaxşı şəkildə təmin edən razılaşırmalar olmadan risklərin maksimum bölüşdürülməsinə, şaxələndirilməsinə çalışır. İqtisadi risklərin səbəbindən asılı olmayaraq, hər kəsin məqsədi itki riskini azaltmaqdır. Risklərin idarə edilməsi modelləri hazırlanarkən əsas məqsəd risk layihələrinin uğurla həyata keçirilməsində fərdi amilin nəzərə alınmasıdır.

Maliyyə böhranlarının və müharibələrin baş verməsinin müntəzəmliyi və doğurduğu risklər bunun istənilən iqtisadiyyatın obyektiv inkişafı olduğunu deməyə əsas verir. Dövrün iqtisadi, texnoloji və sosial qanunlarına N.D. Kondratyevin fikrincə, ekoloji və demoqrafik dalğalar əlavə olunur, bunun nəticəsində inkişafın ümumi mənzərəsi daha da mürəkkəbləşir. Hazırkı qlobal maliyyə böhranının özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, qlobal iqtisadi risklərlə müşayiət olunan klassik bazar iqtisadiyyatının qanunauyğunluqlarını bir daha göstərdi. Risk sferasında iqtisadi proseslərin idarə edilməsi onların proqnozlaşdırılmasını və tənzimlənməsini nəzərdə

tuttur. İqtisadi proseslərin proqnozlaşdırılması məqsədlərin, vəzifələrin, onların inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsi, habelə buna nail olmaq üçün vasitələrin yaradılmasıdır. Tənzimləmə konkret prosesə birbaşa təsir edən amillərin operativ-taktiki idarə edilməsi deməkdir (Владимирович К.В. 2015: s.107).

Risklərin idarə edilməsi risklərin müəyyən edilməsi, təhlili və risk hadisələrinin baş verməsinin müsbət və mənfi nəticələrinin maksimuma çatdırılmasını əhatə edən qərarların qəbul edilməsi prosesləridir. Layihə risklərinin idarə edilməsi prosesi adətən aşağıdakı prosedurları əhatə edir (Владимировна А.Т., Алиева Н.В. 2009: s.11).

- Risklərin idarə edilməsinin planlaşdırılması - layihə risklərinin idarə edilməsi üçün yanaşmaların seçilməsi və fəaliyyətlərin planlaşdırılması;

- Risk identifikasiyası - layihəyə təsir edə biləcək risklərin müəyyən edilməsi və onların xüsusiyyətlərinin sənədləşdirilməsi;

- Riskin keyfiyyət qiymətləndirilməsi - layihənin uğuruna təsirini müəyyən etmək üçün risklərin və onların baş vermə şərtlərinin keyfiyyətə təhlili;

- Kəmiyyətin təyini - risklərin baş vermə ehtimalının və nəticələrinin layihəyə təsirinin kəmiyyət təhlili;

- Risklərə cavab tədbirlərinin planlaşdırılması - risk hadisələrinin mənfi nəticələrini yumşaltmaq və mümkün faydalardan istifadə etmək üçün prosedur və üsulların müəyyən edilməsi;

- Risklərin monitorinqi və nəzarəti - risklərin monitorinqi, qalan risklərin müəyyən edilməsi, layihə risklərinin idarə edilməsi planının həyata keçirilməsi və risklərin azaldılması tədbirlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi.

Böhran dinamikası ümumi inkişafın dinamikası ilə sıx bağlı olsa da, özünəməxsus fərqlərə malik olan bir proses kimi görünür. Ona görə də böhranla “mübarizə aparmaq” pis hava və ya təhlükəli təbiət hadisəsi (zəlzələ, sel) ilə mübarizə aparmaqla eynidir. Söhbət döyüşdən yox, böhranın idarə olunmasından getməlidir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

- sosial-iqtisadi siyasətlə bağlı qəbul edilmiş qərarların nəticələrinin etibarlı şəkildə qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması;

- bu riskləri azaltmaq üçün effektiv tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi;

- böhran zamanı iqtisadiyyatın sürətlə və əhəmiyyətli dərəcədə dəyişən mühitə uyğunlaşdırılması da daxil olmaqla, tənəzzülə cavab vermək üçün tədbirlərin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi (Порфирьев Б.Н. 2009: s.23).

Böhranın bu şərhində tənəzzülün özü həm obyektiv səbəblərə (bütün risklərin sıfıra endirilməsinin fundamental qeyri-mümkünlüyü), həm də subyektiv amillərə görə böhrandan əvvəlki mərhələdə riskləri azaltmaq üçün siyasətlərin və konkret tədbirlərin məhdud effektivliyinin nəticəsidir. Beləliklə, risk nəzəriyyəsi nöqtəy-nəzərindən ümumilikdə böhran və xüsusilə tənəzzül yuxarıda göstərilən məhdudiyyətlərə görə böhrandan əvvəlki mərhələdə aradan qaldırıla bilməyən qalıq riskin təzahürü (fəaliyyət nəticəsi) kimi qəbul edilə bilər.

Təklif olunan konseptual yanaşmada böhran siyasəti antiböhran tədbirləri ilə məhdudlaşmır, o, böhran vəziyyətinə faktiki reaksiya verməklə yanaşı, yuxarıda paraqraflarda sadalanan böhrandan əvvəlki və böhrandan sonrakı tənzimləmə mərhələlərini də əhatə edən bir prosesdir. İdarəetmənin bu mərhələləri ölkənin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafının konsepsiya və strategiyasına, sahə və regional strategiyalara, habelə inkişaf proqramlarına inteqrasiya edilməli, böhran vəziyyətlərə cavab tədbirləri proqramları ilə əlaqələndirilməlidir. Müvafiq yeniliklər federal və regional qanunvericilikdə normativ olaraq tətbiq edilməli və təsbit edilməlidir. Yuxarıda qeyd olunan böhranın idarə edilməsi konsepsiyası o deməkdir ki, iqtisadiyyatın və bütövlükdə cəmiyyətin, onun siyasi liderlərinin davamlı inkişafı təmin etmək qabiliyyəti tənəzzülə effektiv cavab vermək üçün zəruridir, lakin kifayət deyil. Bu məqsədlərə iqtisadi siyasətin iki əlaqəli istiqaməti vasitəsilə nail olunur: birincisi, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, ikincisi, iqtisadi inkişafın antiböhran tənzimlənməsi (geniş mənada, risklərin idarə edilməsi daxil olmaqla), inkişafın davamlılığının təmin edilməsi və böhran amillərinə həssaslığın azaldılmasıdır. Görünür, yuxarıda qeyd olunanlar mövcud iqtisadi böhranın nəticələrinin hər iki istiqamətlə bağlı problemlərin birləşməsindən qaynaqlanır.

Halbuki inkişaf etmiş ölkələrin böhran qarşısında yüksək həssaslığı əsasən iqtisadi siyasətin bu sahələrindən ikincisinin problemləri ilə bağlıdır (Порфирьев Б.Н. 2009: s.24).

Beləliklə, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və onun rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün zaman amili həqiqətən həlledici olur. Eyni zamanda, istehsalın modernləşdirilməsi böhranın nəticələrini yumşaltmaq funksiyalarını yerinə yetirməlidir.

Risqlərin idarə edilməsinə və erkən qarşısının alınmasına yanaşmalar risk faktorlarının təhlili, onların qiymətləndirilməsi, monitorinqi və məlumatların toplanması, qarşısının alınması və idarə olunmasının planlaşdırılması metodlarında ifadə olunan bir sıra ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Böhranların erkən xəbərdarlıq sistemlərinin fərqli xüsusiyyəti onların sistemə xarakteridir ki, bu da çoxlu sayda iştirakçı və kifayət qədər yüksək icra sürətində demək olar ki, tamamilə idarə olunmaz risklərin yaratdığı böyük miqyaslı itkilərlə xarakterizə olunur. Bu səbəbdən böhranların monitorinqi və proqnozlaşdırılmasına və böhranın baş vermə ehtimalının artımını erkən mərhələdə müəyyən etməyə və gözlənilən təhlükəni proqnozlaşdırmağa imkan verən göstəricilərin axtarışına xüsusi diqqət yetirilir. Məlumdur ki, maliyyə böhranı zamanı investorların riskin artmasına münasibəti aktivlərin satışına, banka “hücum”a və böhranın zəncirvari reaksiyasının yayılmasına səbəb olub. Böhran iştirakçılarının böyük əksəriyyəti böhranla bağlı xəbərlərin ümumiləşdirilməsi və təqdim edilməsi zamanı psixoloji amillərin nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayır.

Tədqiqatı yekunlaşdıraraq, böhranın erkən xəbərdarlığı sisteminin aşağıdakı əsas elementlərini ayırmaq olar (Zeynalov V.Z. 2012: s.150).

- keçmişin dərslərini nəzərə almaqla təhlükələrin müəyyən edilməsi, xarici və daxili təhlükələr və cəmiyyət üzrə zəiflikləri qiymətləndirmək, məlumatların toplanması və emalı;

- sistemi hazırlamaq və sınaqdan keçirilməsi, personal və istifadəçi qruplarının təlimi;

- Hədəf qruplarına və bütövlükdə cəmiyyətə təhdid xəbərdarlığını qısa şəkildə hazırlayıb yaymaq və xəbərdarlığa reaksiyanı qiymətləndirmək.

Maliyyə bazarında böhranların qarşısını almaq üçün risklərin idarə olunması və erkən xəbərdarlıq sistemləri nisbətən yaxınlarda tətbiq edilmişdir. Bu cəhətdən risklərin idarə olunması, valyutanın və böhranın erkən qarşısını almaqdan ötrü sistemlər çox yaxşı inkişaf etdirilmişdir. Bu sistemlər üzrə mühüm xüsusiyyətləri müzakirə etmək olar. Böhran barədə erkən xəbərdarlıq sistemlərinin əsas üstünlüyü daha az idarə olunan risklərin idarə edilməsinə sistemli yanaşma və böhran proqnozlaşdırmasının qabaqcıl üsullarıdır. Böhran risklərinin idarə edilməsi sisteminin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, təhlükə və risklərin mövcud profilini hərtərəfli nəzərə almaq və qiymətləndirmək, habelə yeni böhran növlərinin yaranmasına səbəb olan amilləri müəyyən etmək məqsədi daşıyır.

Böhranları qarşısını almaq sistemləri riskləri azaltmaq prosesində mühüm töhfələr verir və risklərin qrupu üzrə fəaliyyətdə olan bazarın iştirakçılarına gözlənilən təhlükə qarşısında onun nəticələrini və itkilərini azaltmaqdan ötrü zamanında tədbirlər görməyə imkan verir. Bir qayda olaraq, uyğun sistemlər üzrə imkanlarda keyfiyyətə dair parametrlərin, qiymətləndirmə üzrə metodların formalaşmasının mürəkkəb olması, hərtərəfli risk təhlilinin və effektiv risk idarəetmə sisteminin olmaması ilə məhdudlaşır. Böhran riskləri, risklər qrupu üzrə onu idarə etmək, təsirlərini yumşaltmaq və maliyyə şoklarından zərəri azaltmaq qabiliyyətinin ölçüsüdür (Zeynalov V.Z. 2012: s.154).

Böhranların qarşısının alınmasına kompleks yanaşma həyata keçirilirsə, o zaman sistemin informasiya funksiyası müəyyən dərəcədə konkret məqsədlərə, minimuma endirməyə, ilə əlaqəli icra funksiyası ilə risklərin neytrallaşdırılması əlavə olunmalıdır. Qeyd olunduğu kimi, elastiklikli və uyğunlaşma prinsipindən istifadə multifaktorial və mürəkkəb inkişaf prosesinə gətirib çıxarır. Bu prinsip sistemin fəaliyyətinin istənilən mərhələsində tətbiq olunmalıdır. Bu sual üzrə həll sisteminin təşkilatçısında siyasi gücdən, riski dərk etməsindən və zərər üzrə səviyyedən asılı olur.

3.2. Azərbaycanda böhran və müharibənin yaratdığı iqtisadi risklərin iqtisadi və sosial nəticələrinin qiymətləndirilməsinin təhlili

Pandemiyanın, yaxud da post-pandemiya dövrü üzrə dünya iqtisadiyyatında gedən proseslər Azərbaycanın iqtisadiyyatında da öz təsirlərini göstərmişdir. Bu proseslər Azərbaycan iqtisadiyyatına bir neçə sahədə öz təsirini göstərsə də, bu sahələrdən ən mühümünü təbii ki, dünya neft-qaz bazarında baş verən proseslər idi. Ona görə də son iki il üzrə beynəlxalq neft-qaz bazarlarında baş verən dəyişikliklərə nəzər salmaq faydalı olacaq. Pandemiyanın başlaması ilə qlobal iqtisadi fəallığın kəskin azalması enerjiyə tələbatın azalmasına, bu isə öz növbəsində dünya bazarında neft və qazın qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olub. Əgər 2019-cu ildə iyun ayı üzrə Brent markalı neft üzrə qiymət 62-65 dollarda dəyişirdisə, 2020-ci ilin aprelində bu rəqəm 25 dollara düşüb. Neft İxrac Edən Ölkələr Təşkilatı (OPEC) dəfələrlə neftin azaldılması ilə bağlı razılığa gəlmişdir. Məsələn, 2020-ci il mayın 1-dən neft hasilatının sutkada 9,7 milyon barel azaldılması ilə bağlı razılıq əldə olunub. Görülən tədbirlərin neft bazarlarına və qiymətlərə təsiri görülsə də, neftin qiymətində canlanma əsasən 2020-ci ilin oktyabrında başlayıb, 2021-ci ilin martında isə Brent markalı neftin qiyməti 70 dollara yaxın olub. Baxmayaraq ki, növbəti dövrdə qısamüddətli geniş müşahidə olunub, qiymət artımı davam etdi və 2021-ci ilin noyabrında 83 dollara çatmışdır.

Oxşar proseslər qaz bazarı üzrə də olmuşdur. Beləliklə, pandemiya dünya üzrə iqtisadi fəallığın azalmasının nəticəsi olaraq dünya bazarında qazın qiyməti aşağı düşsə də, sonralar pandemiya yayılaraq intensivləşməyə başladı. Bu proses nəticəsində Avropada qazın qiyməti bütün tarix ərzində ən aşağı və ən yüksək səviyyəyə çatıb. Belə ki, 2010-cu ilin may ayında 1000 kubmetr qazın qiyməti 34 dollara düşüb. Sonra qismən qiymət artmağa başladı və 2020-ci ilin noyabr ayında 187 dollara çatdı. Gələcəkdə bu, tədricən artacaq və əlçatan olacaqdır. Pandemiya sonrası tələbatın sürətlə artması nəticəsində qazın qiyməti əhəmiyyətli dərəcədə artıb. Sentyabrda Avropada min kubmetr qazın qiyməti 700 dolları keçdikdən sonra Avropada qaz fyuçersləri oktyabrda min kubmetr üçün 800

dollardan satılıb. Bununla belə, oktyabr və noyabr aylarında qazın qiymətləri gözlənilmədiyindən çox bahalaşmış, fyuçers 1600 dolları ötürüb. Qaz qiymətləri gözlənilmədiyindən daha sürətlə artmağa davam etdi və yanvar fyuçersləri dekabrda 2000 dollardan çox artdı. Bu, Avropa tarixində ən yüksək qiymət idi. Qiymətlərin kəskin artması pandemiya sonrası yayılmanın artması və havaların soyuması, eləcə də Rusiyanın Avropa üzrə mühüm qaz təchizatçısı sayılan Avropa üzrə qaz nəqlinin azalması ilə əlaqədardır. Bu da qiymətlərin gözlənilmədiyindən daha yüksək olmasına səbəb olub. Daha çox siyasi proseslər üzrə nəticə sayılan bu inkişaf siyasi problemlərin həllini qazandıqdan sonra azalacaqdır. Bununla belə, pandemiya üzrə ilkin mərhələlərdə müşahidə olunan aşağı qiymət səviyyələri müşahidə olunmayacaq (Bağirov O. 2022).

Azərbaycan iqtisadiyyatında neft-qaz sektorunun böyük bir hissəsi yuxarıda qeyd olunan problemlərə birbaşa təsir göstərmişdir. Pandemiyanın ilkin mərhələsində neft və qaz qiymətlərinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi narahatlıq doğursa da, onun çatışmazlıqları Azərbaycandan ötrü ciddi iqtisadi problemləri yaratmayıb. Qiymətlərin aşağı salınması ixrac imkanlarını azaltsa da, neft və qazın ümumi hissəsini müqavilə qiymətlərinə satmaq Azərbaycandan ötrü ciddi maliyyə itkilərinə gətirib çıxarmayıb. Bu, Azərbaycan hökumətinə pandemiya dövründə əhali üzrə sosial-iqtisadi vəziyyətin kəskin pisləşmənin qarşısını almaqdan genişmiqyaslı tədbirlər görməyə imkan verdi. Pandemiya sonrası dövrə qiymətlərin artması Azərbaycana ixrac sabitliyini qoruyub saxlamağa və maliyyə resurslarını daha da artırmağa imkan verəcək. Qeyd edək ki, “Cənub Qaz Dəhlizi” 2020-ci ildə fəaliyyətə başlayacaq. Bu layihənin işə düşməsi Azərbaycan qazını Avropaya göndərəcək və Azərbaycan Respublikasını Avropada mühüm qaz təchizatçısı edəcəkdir. Bu layihə Azərbaycanın marağındadır ki, layihə gəlirli olsun və onun həyata keçirilməsi zamanı çəkilən maliyyə xərclərini Azərbaycan ödəsin. Məhz buna görə də dünyada qazın qiymətinin indiki dəyişməsi Azərbaycan Respublikasının maraqları üzrə xidmət edir. COVID-19 pandemiyası ilə mübarizə potensialının artması ehtimalı var və iqtisadi pandemiya iqtisadi problemlər

yaratmağa davam edəcək, eləcə də yaxın illərdə qaza olan tələbat artacaq və Azərbaycan qaz satışından qazanc əldə edə biləcək. Qeyd etmək olar ki, pandemiyadan sonrakı dövrdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasəti üzrə mühüm istiqamətləri kimi neft gəlirlərinin hesabına başqa sahələrin sürətli inkişafı təmin edən mühiti yaratmaq olacaqdır.

Qeyd edək ki, neft-qaz sektorunda gedən proseslərlə yanaşı, pandemiyadan sonrakı dünyada müşahidə olunan yüksək inflyasiya Azərbaycan iqtisadiyyatına da öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycanda istehlak mallarının strukturunda idxal olunan məhsulların böyük payı inflyasiyanın artımına gətirib çıxarır. Bunlar da yerli bazarlarda qiymətləri artırır. Nəticə olaraq əhali üçün alıcılıq qabiliyyəti azalır və hökumətdə sosial xərclər artırmağa məcbur olur. Bir çox sahələrdə inflyasiyanın təsirləri ilə mübarizə aparmaq üçün 2022-ci ilə qədər maaşlar artırıq artırılıb. Bu baxımdan, pandemiyadan sonrakı dövrdə qaz və neftin yüksək qiyməti inflyasiya nəticəsində yaranan əlavə sosial-iqtisadi xərcləri ödəməyə imkan verir. Başqa cəhətdən, inflyasiya üzrə idxalda artı olması yerli istehsalçılar üçün rəqabətin qabiliyyətini artırır. Ona görə də pandemiyada formalaşmış neqativ inflyasiya meyllərindən yararlanmaq mümkündür. Bu sahədə dövlətin yerli istehsalçılara dəstək verməsi də faydalı olardı (Bağirov O. 2022).

Aydın idi ki, Azərbaycanın qanuni özünümüdafiə hüququ yaranıb və bu hüquq bütün işğal olunmuş torpaqlar azad edilənə qədər davam edə bilər. Əslində, 2020-ci il sentyabrın 27-də Qarabağda və onun ətrafında yenidən başlayan münaqişələr 2020-ci il noyabrın 9-da razılaşma ilə başa çatdı və Ermənistan Qarabağdan tam çəkilməyi qəbul etməli oldu. Bu münaqişələrin əsasında ön plana çıxan əsas məsələ Ermənistan silahlı qüvvələrinin döyüş bölgəsində və ya döyüş bölgəsindən uzaqda yerləşən bir çox Azərbaycan yaşayış məntəqələrini hədəfə aldıkları hücumlar olub. Bu hücumlar nəticəsində çoxlu sayda dinc sakin həlak olub və ya yaralanıb, və bir çox mülki yaşayış məntəqələrinə ciddi ziyan dəyib. Azərbaycanın bu hərbi qələbəsindən sonra əldə olunan siyasi razılaşmanın reallaşması prosesi davam edir. Bunların arasında Qarabağdakı yaşayış məntəqələrinin Azərbaycan qüvvələrinə

təhvil verilməsi ilə yanaşı, minlərlə mülki köçkünün öz əvvəlki yerlərinə qayıtmasının təmin edilməsi və dəymiş ziyanın aradan qaldırılması mühüm hüquqi gündəm maddələrindəndir (Yücel A. 2020: s.7-8).

44 gün davam edən müharibə Cənubi Qafqaz siyasətinə ənənəvi qüvvələr balansını dəyişdirdi və sülhün və təhlükəsizliyin bərpası üçün yeni imkanlar və çağırışlar yaratdı. Müharibə region iqtisadiyyatı, nəqliyyat, rabitə və regionlararası inteqrasiyaya toxunub. Müharibənin təkrarlanma üçün potensialı və birbaşa nəticələri milli və xarici müşahidəçilərin vasitəsilə geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Ümumiyyətlə, bir sıra səbəblər üzündən müharibənin beynəlxalq münasibətlərdə təsiri daha geniş mənada az öyrənilmişdir. Lakin bu hadisə dövlətlərarası münasibətlərin potensialına, eləcə də daxili təhdidlərə təsirinə görə gələcəkdə daha çox diqqətə layiqdir (Yücel A. 2020: s.7-8).

Müharibə nəticəsində Azərbaycan ərazi bütövlüyünü bərpa. Lakin 1990-cı illərin əvvəllərindəki Birinci Qarabağ müharibəsi (1988-1994) nəticəsində erməni işğalı regional əməkdaşlığa və inkişafa mənfi təsir göstərmişdir. İşğal nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20% - nə nəzarət edir ki, bu da region dövlətləri ilə xarici dövlətlər arasında iqtisadi və siyasi münasibətlərin pisləşməsinə gətirib çıxarır. İşğaldan sonra Azərbaycan və Türkiyə Ermənistanla siyasi əlaqələri parçaladılar və bu ölkə ilə sərhədləri bağladılar. Siyasi nəticələrlə yanaşı, 44 günlük müharibə regiona böyük iqtisadi təsir göstərmişdir. Noyabr Bəyannaməsinin 9-cu bəndinin tətbiqi Ermənistanın işğalı zamanı bağlanmış ənənəvi yolların bərpasına gətirib çıxaracaq, regional iqtisadi münasibətlər və əməkdaşlıqda inkişafı artıracaq. 44 gün davam etmiş müharibədə iqtisadi təsiri anlamaq üçün Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin yaratdığı iqtisadi problemlərə nəzər salmaq kifayətdir. Xüsusilə, 44 günlük müharibədən sonra yeni iqtisadi vəziyyət regional əməkdaşlığın əksər problemlərinin həlli üçün imkanlar yaratdı. Ermənistanın işğalı zamanı region ölkələri arasında iqtisadi və iqtisadi əlaqələrə ciddi ziyan dəyib. Azərbaycan-Türkiyə Ermənistanla sərhədinin bağlanması ilə əlaqədar Ermənistan bu ölkələrlə iqtisadi əlaqələrini dayandırır. Sovet İttifaqı dağılandıqdan sonra Sovet İttifaqı digər

ölkələrlə iqtisadi əlaqələri müstəqil şəkildə inkişaf etdirə bilsə də, Ermənistan zərərli yol tutdu. Millətçi və qeyri-qanuni ərazi iddiaları ucbatından ölkə Türkiyənin əsas bazarlarına, Azərbaycanın və onun beynəlxalq tərəfdaşlarının təşəbbüsü ilə həyata keçirilən enerji və infrastruktur layihələrinə çıxışını itirib, Ermənistanın Rusiya və İranla iqtisadi əlaqələrini artırıb. Lakin İran Gürcüstan və Rusiya ilə əlaqənin olmaması və beynəlxalq sanksiyalar səbəbindən regionda iqtisadi təsirini məhdudlaşdırıb. Ermənistan həm də iri ticarət tərəfdaşları üçün malların daşınması üçün etibarlı quru yollarına çıxışını itirib. İqtisadi artıma təkan verəcəyi gözlənilən Avrasiya İqtisadi Birliyinə daxil olduğdan sonra belə Ermənistanın işğalçı siyasət aparmaması və üzv dövlətlərlə etibarlı quru əlaqələrinin olmaması onun ölkələrlə sabit iqtisadi əlaqələr qurmasına mane oldu (Yücel A. 2020: s.7-8).

İşğaldan azad olunan ərazilər iqtisadi baryeri yıxmışdır, iqtisadi və sosial inkişafa böyük təsir göstərmişdir. Nəticədə, son 30 ildə Ermənistanda miqrasiya, işsizlik və maliyyə problemləri artmışdır. Ərazilərin Azərbaycana qaytarılması Azərbaycan ərazisinin 20% - nin İqtisadi İnkişaf və İstehsalatda mühüm rol oynamış olmasına gətirib çıxardı. Azərbaycan iqtisadiyyatı: taxıl istehsalının 24% - i, spirt istehsalının 41% - i, kartof istehsalının 46% - i, ət istehsalının 18% - i, süd məhsulları istehsalının 34% - i təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda müxtəlif sektorlarda istehsalın azalması ümumi məhsulun 60% - ə qədərini təşkil edib. Kənd - şəhər sektorunda ÜDM-in azalması təxminən 43%, sənaye sektorunda isə 60% təşkil edib. Ermənistan ərazisində yerləşən nəhəng təbii resurslardan istifadə Ermənistan və xarici şirkətlərin iştirakı ilə qeyri-qanuni olmuşdur. Faydalı qazıntı, metal, mineral su yataqlarının, şirin su ehtiyatlarının qanunsuz istismarı bitki və heyvanları məhv edərək və yandırmaqla qəddarcasına istismar edilmişdir. Rəsmi məlumatlara görə, ərazilərdə müxtəlif faydalı əşyaların 163 anbarı olmuşdur. İlk növbədə Qarabağ, qızıl, gümüş, mis, molibden və mədənlərdə müvəqqəti və intensiv qazıntı işləri səciyyəvidir. Təbii ehtiyatlardan qanunsuz istifadə olunacağı təqdirdə və yerli çayların sularında zəhərləyici maddələrdən istifadə edilməsi üçün tədbirlər görmək

olmaz. Ərazidə mineral və digər mənbələr məhv edilmiş, içməli suyu zəhərləmiş və nəticədə keyfiyyəti çox aşağı düşmüşdür

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi Şərqdə nəqliyyat yollarının inkişafı və istifadəsi yolunda əsas ölkələrdən biri olan Türkiyə də təsirsiz ötüşmədi. Zəngəzur regionu Naxçıvan Muxtar Respublikası vasitəsilə Türkiyə ilə Azərbaycanın yeganə quru əlaqəsi kəsilmişdir. Türkiyə sərhədi bağladığına görə bu marşrutdan Azərbaycanla, iqtisadi tərəfdaşlarından biri ilə əlaqə yaratmaq üçün istifadə edə bilmirdi. Əksinə, Gürcüstan ərazisindən keçən avtomobil yollarından istifadə edilməsi, bununla da yol məsafəsini və vaxtını artırırdı. Ermənistanla sərhədin bağlanması Türkiyənin enerji resurslarına asan daxil olması üçün əlavə problemlər yaratdı ki, bu da öz növbəsində Gürcüstandan neft və qazın ixracına gətirib çıxardı. Bu münaqişələrə baxmayaraq, Ermənistan işğal zamanı Ermənistanın iştirakı olmadan mühüm beynəlxalq nəqliyyat və enerji layihələrini birgə işləyib hazırlaya bilib. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Cənubi Qafqaz boru kəmərləri, həmçinin Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihələri məhz belə layihələrdir. Birlikdə bu layihələr Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin Mərkəzi dəhliz, Orta dəhliz və Cənub-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi kimi beynəlxalq nəqliyyat layihələrində mühüm rol oynayır. Bu da öz növbəsində Cənubi Qafqazın beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində mövqelərini möhkəmləndirib. Bundan başqa, Ermənistanın öz qonşularına qarşı təcavüzkar siyasəti iqtisadi əlaqələrin daha da inkişaf etməsinə və regionda nəqliyyat şəbəkəsinin genişlənməsinə mane olur. Hazırda münaqişə qurtardıqdan və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsindən sonra yaranmış yeni geosiyasi və geoiqtisadi vəziyyət Cənubi Qafqazda bütün iqtisadi maneələrin aradan qaldırılmasına və tam regional inteqrasiyaya imkan yaratmışdır. Üçtərəfli bəyanatda deyilirdi ki, regionda bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa ediləcəkdir. İqtisadi cəhətdən Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın əsas ərazisi arasında nəqliyyat əlaqələrinin bərpası bəyannamənin mühüm elementidir. Bütün iqtisadi əlaqələrin bərpası və dəhlizin yaradılması region ölkələrinə bu iqtisadi problemlərin və maneələrin aradan qaldırılmasına imkan verəcəkdir. Bununla əlaqədar inşa edilən

Zəngəzur dəhlizi respublikanı iqtisadi blokadadan azad edəcəkdir (Cəfərova E., Hüseynov V., Bağirov O., Hacıyev Ş., Əsgərova R. 2021).

Bütün bu amillər 44 günlük müharibənin və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sona çatmasının Cənubi Qafqaza və onun ətrafına böyük iqtisadi təsir göstərəcəyini göstərir. Bölgə ölkələri arasında münaqişə səbəbindən dayandırılmış təmasların və iqtisadi əlaqələrin bərpası regionun son 30 ildə formalaşmış geoiqtisadi xəritəsini dəyişəcək. Regionda nəqliyyat şəbəkəsinin genişləndirilməsi region ölkələri ilə qonşu və digər ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin inkişafından ötrü yeni imkanlara yol açacaqdır. Bunlar da öz növbəsində Cənubi Qafqaz ölkələri üzrə BİM sistemində və beynəlxalq Qərb-Şərq və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizləri üzrə mövqeyini gücləndirəcəkdir. Bölgədə tezliklə bərqərar olacaq sülh biznes mühitinə də müsbət təsir göstərəcək və region ölkələrinə daha çox sərmayə cəlb edəcək. Ona görə də 44 gün davam etmiş müharibə Cənubi Qafqaz üzrə sabit təhlükəsizlik vəziyyəti yaratmaqla yanaşı, regional əməkdaşlığın qarşısının alınması kimi əsas problemi də həll etdi. Həmçinin, post-münaqişə dövründə qeyd edilən ümumi iqtisadi imkanlar yeni, zərərli millətçilik münaqişələrinin artmasının qarşısını kəsir (Cəfərova E., Hüseynov V., Bağirov O., Hacıyev Ş., Əsgərova R. 2021).

Müharibədən sonrakı reallıqlar Azərbaycan üçün risklərdən daha çox imkanlar ehtiva edir. Azərbaycana qaytarılan ərazilərdə ən yüksək standartlara uyğun infrastrukturun bərpası proqramı həyata keçiriləcək və onlar Azərbaycan xalqı tərəfindən yenidən məskunlaşdırılacaqdır. Qarabağ müharibəsi nəticəsində Azərbaycanın azad etdiyi 10 000 kvadrat kilometrədən çox ərazinin məskunlaşması və yerli iqtisadiyyatın bərpası mühüm dəyişikliklərə səbəb ola bilərdi. Bu, Bakı və Sumqayıt şəhərlərindən və Abşeron rayonundan olan yüz minlərlə məcburi köçkünün öz evlərinə qayıtması, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə biznesə başlaması ilə paytaxtda və onun ətrafında iqtisadi artıma təkan verəcək. Minlərlə hektar kənd təsərrüfatı torpaqları və su ehtiyatları Azərbaycanın iqtisadiyyatına qaytarılıb. Zəngilan və Qubadlının daxil olduğu Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonlarının münbit torpaqlarının mənimsənilməsi, onların zaman keçdikcə ortaya çıxacaq mütləq və müqayisəli üstünlükləri hər iki iqtisadi rayonu Azərbaycanın

digər iqtisadi rayonları ilə rəqabətə sövq etməklə milli iqtisadiyyata töhfə verəcəkdir. Faydalı qazıntılar Azərbaycan iqtisadiyyatına qayıdıb və bu gün Azərbaycanı yuxarıda sadalananların öz hasilat sənayesinə aktiv şəkildə daxil etməsinə mane olan çox az faktor var (Askerov A. 2021: s.33).

Azərbaycan Naxçıvan anklavı ilə quru əlaqəsi əldə etdiyi üçün nəqliyyat və kommunikasiya xətlərinin bərpası Naxçıvanın inkişafında mühüm rol oynayacaqdır. Birgə bəyanatın 9-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş nəqliyyat və kommunikasiya xətlərinin bərpası 30 ildir istifadə olunmayan, Azərbaycanla Naxçıvanı birləşdirən dəmir və avtomobil yollarının bərpasına gətirib çıxara bilər və bu, mühüm rol oynayacaqdır.

Azərbaycan Naxçıvan anklavı ilə quru əlaqəsi əldə etdiyi üçün nəqliyyat və kommunikasiya xətlərinin bərpası Naxçıvanın inkişafında mühüm rol oynayacaqdır. Birgə bəyanatın 9-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş nəqliyyat və kommunikasiya xətlərinin bərpası Azərbaycanla Naxçıvanı birləşdirən, 30 ildir istifadə olunmayan dəmir və avtomobil yollarının bərpasına gətirib çıxara bilər və bu, inkişafda mühüm rol oynayacaqdır. Belə ki, Naxçıvanın əlverişli coğrafi mövqeyi onun rolunu təkcə Azərbaycanla münasibətləri bərpa etmək deyil, həm də Naxçıvan vasitəsilə Ermənistanla Azərbaycan və Türkiyə və İran arasında nəqliyyat əlaqələrinin qurulmasına imkan verəcəkdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat işində aparılan keçmiş və indiki böhran və müharibələrin yaratdığı iqtisadi risklərin mahiyyətinin, elmi ədəbiyyatda böhran hadisələrinin nəzərləşdirilməsinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, mövcud kritik vəziyyətdən çıxış yollarının müəyyənləşdirilməsi bir sıra nəticələr çıxarmağa imkan verir.

1. İqtisadi böhranlar üç yüz ildən çox əvvəl iqtisadçıların, sosioloqların, kibernetoloqların elmi maraqlarının obyektinə çevrilmiş, onlar klassik və müasir iqtisadi məktəb və yanaşmaların nümayəndələrinin əsərlərində öz əksini tapmış, praktiki olaraq böhran hadisələrinin və qeyri-sabitliyin əsasən normaldır.

2. Böhran səbəbi olan bir sıra amillərin, çoxsaylı iştirakçılar və irimiqyaslı itkilər maliyyə bazarında böhranı mürəkkəb, çoxfaktorlu hadisələr kimi təsnifləşdirməyə şərait yaradır. Maliyyə bazarı üzrə böhranın anlayışı aydınlaşdırılıb bu, daxili və xarici amillər üzrə təsir altında təhdidlərin toplanması nəticəsi olaraq maliyyə bazarında vəziyyətin kəskin pisləşməsidir ki, bu da bazar disfunksiyasına, qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olur. Qloballaşmanın maliyyə bazarında böhranların inkişafına təsiri aşkar edilmişdir;

3. Böhran və müharibələrin yaratdığı iqtisadi risklərin erkən qarşısının alınmasından ötrü risklərin idarə edilməsinə yanaşmalar, risk faktorlarının sayı, böhranın miqyası, gözlənilməz və idarə olunmayan risklərlə bağlı problemlərin həllinə sistemli və inteqrasiya olunmuş yanaşma arasında fərqlər müəyyən edilmişdir.

Dünya təcrübəsinin təhlili əsasında böhran və müharibələrin yaratdığı iqtisadi risklərin qarşısının alınmasından ötrü istifadə edilən aşağıda verilən mühüm tədbirləri təklif etmək olar:

1. məlumatların təhlili, tədqiqat və proqnozlar, dövlətin və təsərrüfat subyektlərinin iqtisadiyyatının və maliyyə vəziyyətinin barəsində standartlaşdırılan məlumatların təqdim olunması və yayılması, bazar iştirakçılarının praktik fəaliyyətində beynəlxalq səviyyədə tanınmış standartların və kodların tətbiq edilməsi, risklərin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi, reytinglərin tətbiqi və s.;

2. Böhranları azaltmağın sistemi üzrə əsas məqsədə nail olmaqdan ötrü risklərin xarakterinin mümkünlüyünün təhlili və onların düzgün həyata keçirilməsi əsasında hazırlanmış antiböhran tədbirlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün yanaşma təklif olunur;

3. Azərbaycanda müharibənin yaratdığı maliyyə böhranlarının və iqtisadi risklərin qarşısının alınmasında məqsəd iqtisadiyyatın davamlı innovativ inkişafının təmin edilməsində maliyyə bazarının rolunun artırılması və böhranın qarşısının alınması və təsirinin azaldılması məsələləri təklif olunur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsinin icrası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə və Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabatı Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının RƏYİ, 202 səh.
2. 2021-ci ilin ilk 9 ayı: İqtisadi artımın bərpası və post-konflikt quruculuğu Oktyabr, 2021, 51 səh.
3. Azərbaycan Milli Hesablar, DSK, statistik məcmuə, Bakı, 2021, 149 səh.
4. Bağırov O. (2022), “Post-pandemiya dövründə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin xarakteri və Azərbaycanın iqtisadi siyasət”, Təhlil, Air Center, 9 səh.
5. Bağırov O., Hacıyev Ş. (2020), “Koronavirusun dünya iqtisadiyyatına təsiri və onun Azərbaycan üçün nəticələri”, Təhlil, Air Center, 11 səh.
6. Cəfərova E., Hüseynov V., Bağırov O., Hacıyev Ş., Əsgərova R. (2021), “44 günlük qarabağ müharibəsi: Mülahizə və nəticələr”, Təhlil, Air Center, Bakı, 36 səh.
7. Həsənlı Y.H., Musayeva C.Q. “COVID-19 pandemiyasının sosial təsirləri və sosial rifahın dəstəklənməsi istiqamətləri”, Bakı, Qanun, 2021, səh.35-41.
8. Həsənov R. (2017), “Azərbaycan “manat”ının performansı və 2017-ci il məzənnə proqnozu” CESD Tədqiqat Mərkəzi, Bakı, Elm, 28 səh.
9. İbadoglu Q. (2009), “Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri”, İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzi, 9 səh.
10. Kazımlı X., Quliyev İ. (2011), “İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi”. Dərs vəsaiti. Bakı, “İqtisad Universiteti”, 187 səh.
11. Kazımov F.M. “Qlobal iqtisadi böhranların müasir xüsusiyyətləri və onların aradan qaldırılmasında fiskal siyasət mexanizmlərinin rolu”. MEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası (4) Maliyyə-pul, vergi və kredit 2015, səh.96-103.
12. Yusifzadə T. (2020), “Covid-19 Pandemiyasının İqtisadi Təsiri Şəki - Zaqatala Bölgə Analizi”, Uluçay Sosial-İqtisadi İnnovasiya Mərkəzi, 7 səh.

13. Zeynalov V.Z. (2012), “Maliyyə böhranı və antiböhran idarəetmə siyasəti”. Bakı, Azər nəşr, 224 səh.

İngilis dilində

1. Askerov A. “The Causes and Consequences of the Second Karabakh War”, 2021, p.1-37.

Türk dilində

1. Hüseyin Ş., Coşkun C.A. “Yeni Türkiye, Ekonomik Kriz” Özel Sayısı, Kasım-Aralık, Sayı: 42, Cilt:II, 2001, s.1225-1230.

2. Ömer Y., Alaattin K., Vedat K. “İktisadi kriz kuramları, finansal küreselleşme ve para krizleri”. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 24, 2005, Ocak-Haziran, s.77-96.

3. Yücel A. “Ermenistan’ın Karabağ İşgali ve Uluslararası Hukuk. Karabağ Zaferi: Kafkasya’da Yeni Dengelerden Türk ve İslam Dünyasında Yeni İşbirliği Modeline” ULİSE12, 2020, s.7-8.

Rus dilində

1. Абалакина Т.В., Алиева Н.В. (2016), “Управление рисками в условиях финансового кризиса”, 14 стр.

2. Акаев А.А. “Большие циклы экономической конъюнктуры и инновационно-циклическая теория экономического развития Шумпетера-Кондратьева”. Золотая медаль. Кондратьевские волны: ежегодник, 2013, стр.124-140.

3. Александрович М.В. (2016), “Кризисы и уроки. Экономика России в эпоху турбулентности”. В.А. Мау. [Текст]. М., Изд-во Института Гайдара, 488 стр.

4. Александрович М.В. “Обзор, обобщение и оценка теорий экономических циклов и кризисов. Выделение и сопоставление новых теорий:

политико-экономического условного цикла и бесконечного кризиса”.
Финансы и кредит 2, 2016, стр.9-26.

5. Бекетов Н.В. “Оценка экономических рисков в условиях растущей неопределенности сценариев развития”, Угрозы и безопасность, 2008, стр.22-30.

6. Беляев А.А., Коротков Э.М. (2011), “Антикризисное управление”. М., ИНФРА-М, 620 стр.

7. Владимирович К.В. “Проблемы прогнозирования и управления экономическими рисками” Молочнохозяйственный вестник, 2015, №2 (18), II кв., стр.103-113.

8. Владимировна А.Т., Алиева Н.В. (2009), “Управление рисками в условиях финансового кризиса” 14 стр.

9. Власов А.В. “Развитие австрийской теории экономического цикла во второй половине XX века”. Экономические и гуманитарные исследования регионов, 2012, № 3, стр.172-177.

10. Кайдар Э.Т. (2009), “Финансовый кризис: в России и в Мире”. М., Prospekt, 43 стр.

11. Кругман П. (2009), “Возвращение Великой Депрессии”, М., Эксмо, 336 стр.

12. Макаров О. “Типология кризисов в социальноэкономических системах экономика”, 2013, стр.79-85.

13. Мамедов З. (2005), “Анатомия финансовой кризисов”. СПбГУ, 114 стр.

14. Манушин Дмитрий Викторович Обзор, обобщение и оценка теорий экономических циклов и кризисов. Выделение и сопоставление новых теорий: политико-экономического условного цикла и бесконечного кризиса. Финансы и кредит, 2016, стр.9-26.

15. Мачавариани Г.И. (2010), “Мировая экономика: выход из кризиса” / Под ред. М., ИМЭМО РАН, 100 стр.

16. Мировой кризис 2020: вызовы для мира и ЕАЭС, Опыт выхода из кризиса 2014/15 годов Аналитическая записка по состоянию на 31.03.20, 17 стр

17. Мухина Е.Р. “Типология экономических кризисов. Старший преподаватель”, Пермский национальный исследовательский политехнический университет, 2017, стр.67-68.

18. Нордхаус В.Д., Самуэльсон П.А. (2008), “Экономика”, М., Вильямс, 1360 стр.

19. Попов Р.А. (2009), “Антикризисное управление”. М., Высшее образование, 105 стр.

20. Порфирьев Б.Н. (2009), “Экономический кризис: Проблемы управления и задачи инновационного развития” Экономический кризис: проблемы управления и задачи инновационного развития, стр.20-25.

Internet reurslari

1. <https://bakuresearchinstitute.org/az/pandemic-2020-key-outcomes-for-azerbaijans-economy/>

2. <https://moneymakerfactory.ru/spravochnik/krizis-2008/>

3. <https://sovman.ru/article/7203/>

4. https://studref.com/314187/ekonomika/tipologiya_krizisov_organizatsii

5. <https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators>

6. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4442>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: 2009-cı ilin böhran dövründə aparıcı ölkələrin ÜDM-si.....	24
Cədvəl 2: İlk 20 iqtisadiyyatda işsizlik nisbətləri, %.....	38
Cədvəl 3: 2020-ci ildə ölkələrdə ÜDM İtkiləri (%).....	39
Cədvəl 4: Koronavirusun müxtəlif makroiqtisadi dəyişənlərə təsiri, %.....	39

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Çində ayrı-ayrı sənaye sahələrinin əlavə dəyərindəki dəyişikliklər (2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə yanvar-fevral 2020).....	36
Qrafik 2: ÜDM artım tempi, 2007-2009-cu illər, %-lə.....	47
Qrafik 3: ABŞ dolları / Manat.....	48
Qrafik 4: Uçot dərəcəsi (2015-2016, %-lə).....	49
Qrafik 5: Makroiqtisadi göstəricilər, 2014-2020, əvvəlki ilə nisbətən faizlə.....	54
Qrafik 6: ÜDM və qeyri neft-qaz sektoru, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə.....	55
Qrafik 7: Geniş pul kütləsi, manatla.....	57
Qrafik 8: Kredit qoyuluşları və iqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar.....	60

Diaqramların siyahısı

Diaqram 1: 2020-ci ildə yaradılmış iş yerləri, %-lə.....	56
---	----

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Sosial-iqtisadi sistemin elementləri.....	16
Sxem 2: Böhranların tipologiyası.....	17
Sxem 3: Davamlı risklərin idarə edilməsi prosesi.....	25
Sxem 4: Risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi.....	63

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: ABŞ-da istehlak xərclərinin dinamikası.....	22
Şəkil 2: Neftin dəyərinin dəyişmə dinamikası.....	23
Şəkil 3: 2008-ci ilin sonuna qədər dünya ölkələrində iqtisadi tənəzzül (qırmızı rəng daha çox düşmə dərəcəsini əks etdirir).....	23